

HEINZ – GÜNTHER NESSELRATH

Καθ. Πανεπιστημίου Göttingen

Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία

Τόμος Α΄
Αρχαία Ελλάδα

Με την συνεργασία των καθηγητών

Walter Ameling Adolf H. Borbein Robert Browing (†)

Herbert A. Cahn Enzo Degani (†) Tiziano Dorandi

Kenneth Dover Robert Fleischer Fritz Graf

Dieter Hagedorn Jürgen Hammerstaedt Herbert Hunger

Richard Hunter Αθανασίου Καμπύλη Richard Kannicht

Gustav Adolf Lehmann Wolfram Martini Edgar Packer

Georg Petzl Friedo Ricken Klaus Strunk

Alfred Stückelberger Ernst Vogt Dietrich Willers Nigel Wilson

Με 84 εικόνες, 3 χάρτες και 1 πίνακα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

Ιωάννη Αναστασίου Ιωάννη Βάσση Σοφία Κοτζάμπαση

Θεόκριτο Κουρεμένο Πουλχερία Κυριάκου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ - ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ

Καθηγητές ΑΠΘ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8, ΑΘΗΝΑ 2001

---

1 Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή

GUSTAV ADOLF LEHMANN

1.1 Η μυκηναϊκή (προ-)ιστορία

Είναι απαραίτητες μερικές εισαγωγικές παρατηρήσεις ως κατευθυντήριες γραμμές. *Αρχή της αρχαίας ελληνικής ιστορίας* θεωρείται ορθά η μετανάστευση ινδοευρωπαϊκών φύλων στην βαλκανική χερσόνησο γύρω στο 2000, τα οποία έφεραν μαζί τους τα βασικά στοιχεία της ελληνικής γλώσσας από τις περιοχές της ανατολικής Ευρώπης-Ευρασίας. Οι επήλυδες συνάντησαν τον ανώτερο πολιτισμό ενός και αριθμητικά ισχυρότερου αιγαιακού πληθυσμού (τον λεγόμενο ελλαδικό πολιτισμό). Στα τέλη της τρίτης χιλιετίας εμφανίζονται μεγάλοι, οχυρωμένοι οικισμοί –ιδιαίτερα εντυπωσιακοί στην Αργολίδα (Λέρνα)– και οι απαρχές ενός διαφοροποιημένου ανακτορικού πολιτισμού (σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάπτυξη του πολιτισμού της πρώιμης μινωικής Κρήτης στο νότιο Αιγαίο).

1.1.1 Μετά την εισβολή γύρω στο 2000 χρειάστηκε μια μακρά περίοδος πολιτιστικής προσαρμογής και φυλετικής ανάμιξης με το αιγαιακό πληθυσμιακό υπόστρωμα έως ότου αναπτυχθούν στην ηπειρωτική Ελλάδα, και μάλιστα πάλι στην Αργολίδα, κέντρα εξουσίας, παράλληλα με την δεύτερη περίοδο άνθησης της ‘νεοανακτορικής’ μινωικής Κρήτης. Από τις αρχές του 16^{ου} αι. (υστεροελλαδική/μυκηναϊκή Ι εποχή) το ανάκτορο των Μυκηνών βρίσκεται στο επίκεντρο ενός μυκηναϊκού-πρώιμου ελληνικού πολιτισμού που αναπτύχθηκε με πρότυπο τον ανακτορικό πολιτισμό της Κρήτης. Σύντομα εμφανίστηκαν και άλλα ανακτορικά κέντρα εξουσίας στη Λακωνία (Σπάρτη/Μενελάϊον, Αμύκλαι), Μεσσηνία (Πύλος), Βοιωτία (Θήβα, Ορχομενός, Γλα), Αττική (Ελευσίνα, Αθήνα), Αιτωλία (Καλυδώνια) και Θεσσαλία (Ιωλκός), που υιοθέτησαν και τη νεότερη μορφή της κρητικής γραμμικής γραφής (Γραμμική Β, βλ. *III 1.1.1*) στο πλαίσιο ενός συστήματος διοίκησης ιδιαίτερα συγκεντρωτικού και γραφειοκρατικού. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτές οι πρώιμες ελληνικές ανακτορικές πόλεις απαντούν ως κέντρα των μυθικών κύκλων της μεταγενέστερης ‘κλασικής’ παράδοσης. Η δυναστεία και η κυρίαρχη τάξη που επικράτησαν στην Κρήτη και στο ανακτορικό κέντρο της Κνωσσού από τα μέσα του 15^{ου} αι. προφανώς προέρχονταν από την ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ παράλληλα εντάθηκαν οι επαφές με τις μεγάλες δυνάμεις και τα κράτη στην περιοχή της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Μεσόγειου (βλ. H.G. Buchholz, *Ägäische Bronzezeit*, Darmstadt 1987).

Οι πληροφορίες από τα αιγυπτιακά και χιτιτικά γραπτά μνημεία της εποχής αυτής επιτρέπουν σαφείς απαντήσεις στο σημαντικό, και από ιστορική άποψη αλλά και από την άποψη της ομηρικής μυθικής παράδοσης, ερώτημα αν έστω και προσωρινά υπήρξε μια αυτοκρατορία των Μυκηνών όπως αυτή του Αγαμέμνονα: εκτός από το κρητικό-αιγαιακό βασίλειο της Κνωσσού (Karnau/Karphthor/*Kafra = Κρήτη) αναφέρεται το βασίλειο των *Danaia (Δαναοί-εθνικό όνομα/μύθος του Δαναού!) με κέντρο τη Mukanā (Μυκήναι) που εκτός από την Πελοπόννησο και τα Κύθηρα περιλάμβανε προφανώς και την περιοχή των Θηβών. Στα κρατικά αρχεία των Χιτιτών (στο Boghazkoy-Hattuscha) από τον 14^ο και 13^ο αι. απαντούν επίσης πολυάριθμες (συνήθως όμως πολύ αποσπασματικές) αναφορές στην αιγαιακή δύναμη των Achijawa (Αχαιοί-εθνικό όνομα!) που αναδεί-

χθηκε σε ανταγωνιστή και ανεξάρτητο σύμμαχο της χιτιτικής αυτοκρατορίας στα δυτικά σύνορα της Μικράς Ασίας και στο νοτιοανατολικό Αιγαίο (βλ. G.A. Lehmann, *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der 'Seevölker'-Invasionen um 1200 v. Chr.*, Opladen 1985, 8-12 και του ίδιου, *HZ*, 262, 1996, 1-38).

1.1.2 Στις αναταραχές που οφείλονταν στη μετακίνηση των 'λαών της θάλασσας', οι οποίοι άρχισαν να διεισδύουν από τις βόρειες ή βορειοδυτικές περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου στον χώρο του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσόγειου αρκετά πριν από το 1200, τα μεγάλα κέντρα εξουσίας στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη καταστράφηκαν παράλληλα με την ξαφνική κατάρρευση των ανατολικών κέντρων της χιτιτικής αυτοκρατορίας. Αυτή η βαθιά ιστορική τομή χαρακτηρίζεται από την απότομη εξαφάνιση του πολιτισμού της Γραμμικής Β, αν και στα τέλη του 12^{ου} αι. ο πολιτισμός των μυκηναϊκών πόλεων άνθισε ξανά σε μερικά παλιά ανακτορικά κέντρα, σε περιοχές όμως οι οποίες κατά το παρελθόν θεωρούνταν περιφερειακές (στην υστεροελλαδική III Γ εποχή: χωρίς ανακτορική διοίκηση και γραφή, βλ. Sigrid Jalkotzy, στο: J. Latacz [εκδ.], *Zweihundert Jahre Homer-Forschung*, Stuttgart-Leipzig 1991, 127-154).

1.2 Οι 'σκοτεινοί αιώνες' και η διαμόρφωση της πόλης-κράτους

1.2.1 Μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων, του πολιτισμού και των πολιτικοκοινωνικών δομών τους ακολούθησαν στην Ελλάδα σχεδόν τέσσερις 'σκοτεινοί αιώνες', για τα γεγονότα των οποίων δεν διαθέτουμε καμιά πληροφορία. Ιστορικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν εδώ μόνο για μερικές θεμελιώδεις εξελίξεις, καθώς και για τις στοιχειώδεις πολιτιστικές και πολιτικοκοινωνικές σχέσεις. Στην ύστερη μυκηναϊκή εποχή (12/11^{ος} αι.) εξελληνίστηκε η Κύπρος με μαζική μετανάστευση από την Πελοπόννησο. Στη διάρκεια του 11/10^{ου} αι. η μετακίνηση αυτή συνδέεται με την μετανάστευση στα παράλια της Πελοποννήσου των ελληνικών ή 'δωρικών' φύλων που αποτέλεσαν τη βάση του δωρικού πληθυσμού της Πελοποννήσου με τη χαρακτηριστική διαίρεση σε φυλές που έφεραν το όνομα ιστορικών γενεαρχών.

Πρέπει πράγματι να φανταστούμε την οργάνωση των Δωριέων της Πελοποννήσου ως μια 'ομοσπονδία φυλών' η οποία ενσωμάτωσε σε ένα ευρύτερο πλαίσιο παλαιότερα αυτόχθονα φύλα (τη φυλή των 'Παμφύλων'), βορειοδυτικούς μετανάστες (τη φυλή των Δυμάνων) και, ως κυρίαρχο στοιχείο, μια ήδη οργανωμένη τάξη πολεμιστών (τη φυλή των 'Ηρακλειδών' Υλλέων, έναν από τους 'λαούς της θάλασσας', που κατάγονταν προφανώς από την περιοχή της Αδριατικής, βλ. N.F. Jones, "The Order of the Dorian Phylai", *CPh* 75, 1980, 197-205, A. Heubeck-G. Neumann, "Die Namen Hyllos u. Hylleis", *Glotta* 63, 1985, 4-7). Μετά την διαμόρφωση του δωρικού πληθυσμού της Πελοποννήσου γύρω στο 1000 π.Χ. οι Δωριείς τριχάικες ("οι Δωριείς που διαιρούνται σε τρία μέρη", Όμ. *Οδ.* 19,177) επεκτάθηκαν στην Κρήτη και στα Δωδεκάνησα (μέχρι την μικρασιατική

ακτή). Η ανατολική ελληνική διάλεκτος της Πελοποννήσου (*III 1.2.3*), που παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τη γραφειοκρατική γλώσσα της Γραμμικής Β στην εποχή των μυκηναϊκών ανακτόρων, διατηρήθηκε μόνο στην απομονωμένη ορεινή Αρκαδία – και στην Κύπρο!

1.2.2 Τη θέση του μυκηναϊκού 'αυτοκρατορικού πολιτισμού' πήρε μια πληθώρα μικρότερων 'πολιτιστικών δομών', αυτόνομων περιοχών και κοινοτήτων.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό για τις βαθιές αλλαγές στην οργάνωση της εξουσίας είναι το γεγονός ότι η ομηρική κοινή ελληνική έννοια της 'βασιλείας' (*βασιλεύς*) προέρχεται από τον επίσημο τίτλο (στη γραμμική Β) *qa-si-re-u* (*g*asileus) ενός τοπικού αξιωματούχου που απείχε πολύ και γεωγραφικά και διοικητικά από την κορυφή της ανακτορικής ιεραρχίας (*III 1.1.2*): οι 'βασιλίσκοι' των 'σκοτεινών αιώνων' διατήρησαν όμως την αξίωση όχι μόνο στην προσφώνηση με τον τίτλο **wanaks/άναξ* των Μυκηναίων βασιλέων αλλά και γενικά σε μια ιερή εξουσία.

Στη θέση των κοινωνικών τάξεων που κατά την εποχή των αρχαίων της γραμμικής Β ελέγχονταν κεντρικά μέσω της γραφειοκρατίας εμφανίζονται μικρότερες δομές κοινωνικής ζωής (και επιβίωσης): εκτός από την τοπική κοινότητα (*δήμος*), κάνουν την εμφάνισή τους αριστοκρατικές οργανώσεις υπό την ηγεσία ευγενών με βάση την καταγωγή (*γένος*) ή την συγγένεια (*φρατρίες*), οι οποίες με τη σειρά τους οργανώθηκαν σε μεγάλες φυλές (βλ. παραπάνω· βλ. επίσης P. Funke, "Stamm und Polis" στο: J. Bleicken [εκδ.], *Colloquium aus Anlass d. 80 Geburtstages von A. Heuss*, Kallmünz Opf. 1993, 29-48).

1.2.3 Ήδη στον 11/10^ο αι. ξεκίνησε από την κεντρική Ελλάδα, και κυρίως από την περιοχή της Αττικής (που είχε ελάχιστα πληγεί στην περίοδο των καταστροφών) μια αποικιστική κίνηση, ο λεγόμενος *ιωνικός αποικισμός*, που εξαπλώθηκε στην περιοχή του κεντρικού Αιγαίου και στις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας (σημαντικότερες αποικίες: Μίλητος, Έφεσος, Κολοφών, Τέως, Κύμη, Σμύρνη και Φώκαια).

Οι αμοιβαίοι δεσμοί με την Ανατολή δεν διακόπηκαν ποτέ, όπως έδειξαν τα ευρήματα από την πρωτογεωμετρική εποχή (10^{ος} αι.) στο Λευκαντί της Εύβοιας, έναν ισχυρό οικισμό που υπήρξε ταυτόχρονα και κέντρο εξουσίας, βλ. P. Blome, "Lefkandi u. Homer", *Wjbb* 10 (1984) 9-22. Έτσι η επινόηση ενός εύκολου φωνητικού αλφάβητου (προφανώς στα τέλη του 9^{ου} αι.), με πρότυπο το χαναναϊκό-φοινικικό συμφωνικό αλφάβητο, το οποίο με διάφορες παραλλαγές εξαπλώθηκε γρήγορα στον ελληνικό κόσμο ήταν δυνατή μόνο μέσω ανταλλαγών ή σε μια περιοχή στενών ελληνοσημιτικών επαφών (στην Κύπρο ή στην Al Mina της βόρειας Συρίας). Η χρήση και ο πολιτισμός του αλφάβητου έγιναν στη συνέχεια εντελώς αυτονόητα κοινό κτήμα ευρύτερων στρωμάτων του ελληνικού πληθυσμού (βλ. A. Heubeck, "Schrift", στο: H.-G. Buchholz [εκδ.], *Archaeologia Homerica*, Göttingen 1979, τόμ. 3 κεφ. X, 75-80 και Chr. Marek, "Euboa und die Entstehung der Alphabetschrift", *Klio* 75, 1993, 27-44).

1.2.4 Όπως έδειξαν μεταξύ άλλων οι ανασκαφές στην αρχαία Σμύρνη, το είδος του αυτόνομου οικισμού (*πόλις*: αρχική σημασία 'οχυρό', 'φρούριο') με την τοπικά περιορισμένη και, ακριβώς για τον λόγο αυτόν, έντονη πολιτική ζωή και την ισχυρή συλλογικότητα αλλά και με θεσμούς που ανάγονται φανερά στην παραδοσιακή βασιλεία αναπτύχθηκε για πρώτη φορά στον χώρο των ιωνικών αποικιών, στους απομονωμένους οικισμούς ανάμεσα στα ξένα φύλα της μικρασιατικής ενδοχώρας.

Η απομόνωση των πόλεων αντισταθμιζόταν ικανοποιητικά από τη ζωντανή συμμετοχή των ηγε-

τικών αριστοκρατικών γενών στις μεγάλες συλλογικές γιορτές των ιερών που υπερέβαιναν τα τοπικά και περιφερειακά όρια (μεταξύ άλλων του ιερού του Απόλλωνα στη Δήλο, του πανιώνιου ιερού του Ποσειδώνα στο ακρωτήριο της Μυκάλης, του μλήσιου μαντείου των Βραγχιδών στα Δίδυμα). Πληροφορίες για την πνευματική και κοινωνική ζωή αλλά και την πολιτική και κοινωνική οργάνωση του αριστοκρατικού πολιτισμού της πρώιμης αρχαϊκής εποχής προσφέρουν κυρίως τα ομηρικά έπη, εφόσον βέβαια συνεντιμηθούν προσεκτικά ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της ηρωικής ποίησης, τα διάφορα στρώματα της ζωντανής παράδοσης και οι συνειδητές αρχαϊστικές αναφορές (εναντίον των θεο-ριών που επηρεάστηκαν κυρίως από τον M. Finley, *Die Welt des Odysseus*, München 1979 [αγγλικό πρωτότυπο 1954] βλ. την επισκόπηση της έρευνας από τον F. Gschnitzer, "Zur homerischen Staats- und Gesellschaftsordnung: Grundcharakter und geschichtliche Stellung", στο *Zweihundert Jahre Homer-Forschung* [παραπάνω 1.1.2] 182-204: δεν μπορεί πάντως να γίνει λόγος για μια 'πολυστρωματική' κοινωνία, πριν από την εμφάνιση της πόλης-κράτους, όπου η άτυπη εξουσία βρισκόταν στα χέρια των λεγόμενων αρχηγών του οίκου ('big men').

1.2.5 Ο νέος τύπος οργάνωσης της πόλης-κράτους, που διέθετε εντυπωσιακό δυναμισμό ακόμη και σε τοπική βάση εξαπλώθηκε τελικά από την Ιωνία μέσω των νησιών του Αιγαίου όλο και περισσότερο στην ηπειρωτική Ελλάδα όπου όμως συνέχισε να κυριαρχεί η οργάνωση σε κώμες. Μάλιστα στις κεντρικές και βορειοδυτικές περιοχές οι παλαιότερες κρατικές δομές φυλετικού χαρακτήρα αντέδρασαν σθεναρά και εν τέλει αποτελεσματικά –αφού μετεξελίχθηκαν σε ομοσπονδιακές κρατικές οργανώσεις– στην προσπάθεια των τοπικών πόλεων-κρατών για αυτοδυναμία. Γενικά η μικρή σε έκταση πόλη-κράτος επικράτησε στον ελληνικό χώρο το αργότερο την εποχή του αποικισμού (8-6^{ος} αι., βλ. παρακάτω 1.3.1-2).

Με την εμφάνιση της πόλης-κράτους και τα επακόλουθα κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα ήδη στην αρχή του αποικισμού συνδέεται προφανώς μια ριζική πολιτική αλλαγή, την αποδυνάμωση και την πολιτειακή μεταρρύθμιση της παραδοσιακής κληρονομικής βασιλείας –εν μέρει διαφαίνονται ήδη στα τέλη του 8^{ου} αι.– που σε πολλές περιπτώσεις υποβιβάστηκε σε ένα ετήσιο αξίωμα θρησκευτικού χαρακτήρα. Η τομή αυτή αρχικά ωφέλησε τα αριστοκρατικά γένη που αποκτούσαν ολοένα και μεγαλύτερη κοινωνικοπολιτική και οικονομική δύναμη. Η εξέλιξη όμως πολλών ελληνικών πολιτευμάτων δεν οδήγησε στην αυθαίρετη κυριαρχία των ευγενών ή σε μια κατάσταση 'προκρατικής αναρχίας' αλλά σε μια περίοδο δημιουργικών νεωτερισμών –κυρίως στην διαμόρφωση των κρατικών αξιωμάτων– και στην περαιτέρω ανάπτυξη των ήδη υπάρχοντων θεσμών. Αντίθετα στις ελληνικές κοινότητες της Κύπρου, που από το 708 π.Χ. βρισκόταν κάτω από την επικυριαρχία του νεοασσυριακού κράτους, διατηρήθηκε η παραδοσιακή βασιλεία με τα καθαρά δεσποτικά χαρακτηριστικά της.

1.2.6 Ο θρίαμβος των ευγενών γαιοκτημόνων εναντίον της βασιλικής δύναμης αποδείχθηκε σύντομα μη αναστρέψιμος, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις ο αποκλειστικός έλεγχος των θεσμών από τους ευγενείς δεν διατηρήθηκε για πολύ. Η πολιτική δραστηριότητα που τεκμηριώνεται με ποικίλους τρόπους από τις αρχές του 7^{ου} αι. στις ελληνικές πόλεις, όπου είχε ήδη αρχίσει η κωδικοποίηση της νομοθεσίας, υποκινήθηκε μάλλον από μια ριζική αλλαγή στη στρατιωτική πρακτική εκείνης της εποχής (βλ. K.-J. Hölkenskamp, "Tempel, Agora u. Alphabet. Die Entstehungsbedingungen von Gesetzgebung in der archaischen Polis" στο: H.-J. Gehrke [εκδ.], *Rechtskodifizierung u. soziale Normen*, Tübingen 1994, 135-157). Στις αρχές του 7^{ου} αι. η παλαιότερη ιπποτική μονομαχία μεταξύ ευγενών επαγγελματιών πολεμιστών, που έχει ιδιαίτερα σημαντική θέση και στα ομηρικά έπη, αντικαταστάθηκε σε όλο τον ελληνικό κόσμο (σημαντική εξαίρεση αποτελούν η

Θεσσαλία, χώρα ιππέων, και οι δυτικές και βορειοδυτικές γειτονικές περιοχές) από τη μάχη μεταξύ βαριά οπλισμένων πολιτών, οι οποίοι στρατολογούνταν κυρίως από τα μη αριστοκρατικά στρώματα και παρατάσσονταν σε πυκνές σειρές (φάλαγξ = 'κύλινδρος').

Ήδη τα μεγάλα πατριωτικά ποιήματα του Καλλίνου από την Έφεσο και του Τυρταίου από τη Σπάρτη (μέσα του 7^{ου} αι., IV 1.3.3) δείχνουν την αντικατάσταση της παλιάς αριστοκρατικής ηθικής ενός εντελώς προσωπικού ανταγωνιστικού ηρωισμού από έναν νέο κώδικα αξιών του πολίτη, στην κορυφή του οποίου βρίσκονται η συντροφικότητα και η αλληλεγγύη στην εκτέλεση του καθήκοντος για την κοινή πόλη-πατρίδα.

1.2.7 Με την αλλαγή στην στρατιωτική πρακτική συντελέστηκε και μια θεμελιώδης αλλαγή στον χώρο του δικαίου και των πολιτικών θεσμών της πρώιμης αρχαϊκής πόλης-κράτους. Παρά την επιμονή των αριστοκρατικών γενών στην παραδοσιακή ηγετική τους θέση, επικράτησε τελικά η τάση να παρέχονται πολιτικά δικαιώματα ανεξάρτητα από την καταγωγή σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της πόλης που με κίνδυνο της ζωής τους συμμετείχαν στην φάλαγγα ως οπλίτες (δηλ. ως στρατιώτες που με δικά τους έξοδα έπρεπε να εξασφαλίσουν, εκτός από το ξίφος και τη μεγάλη επιθετική λόγχη, και τον ακριβό αμυντικό οπλισμό –μεταλλική περικεφαλαία, στρογγυλή ασπίδα, περικνημίδες και θώρακα).

Τα δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής των οπλιτών-πολιτών μπορούσαν να διαφοροποιηθούν σε σχέση με την αποστολή του κάθε πολίτη στην οπλιτική φάλαγγα. Στην πρώτη γραμμή της φάλαγγας, η (σχετικά απλή) τακτική της οποίας αποσκοπούσε στην συντριβή του εχθρού με ένα μαζικό πειθαρχημένο χτύπημα, παρατάσσονταν κυρίως οι πλουσιότεροι οπλίτες· μόνο αυτοί μπορούσαν να αναλάβουν το κόστος της ακριβής πανοπλίας, ταυτόχρονα όμως επομίζονταν και την πιο επικίνδυνη αποστολή στη μάχη.

Στη θέση επομένως της καταγωγής από τα παλιά αριστοκρατικά γένη επικράτησε το οικονομικό επίπεδο του οπλίτη της φάλαγγας ως αποφασιστικό κριτήριο για τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή και στην λήψη αποφάσεων (βλ. U. Walter, *An der Polis teilhaben. Bürgerstaat und Zugehörigkeit im archaischen Griechenland*, Stuttgart 1993). Στο κέντρο όμως των τιμοκρατικών τάξεων με βάση την περιουσιακή κατάσταση (τιμή), όπως αυτές στη συνέχεια χαρακτηρίζουν το πολίτευμα της πλήρως διαμορφωμένης αρχαϊκής πόλης, δεν βρίσκεται το μέγεθος των εισφορών που έπρεπε να καταβληθούν σε κάθε περίπτωση αλλά οι διαβαθμίσεις στην εσωτερική οργάνωση της οπλιτικής φάλαγγας, του συνόλου των 'συντρόφων πολεμιστών' που έχουν δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές και στη λήψη αποφάσεων.

Περαιτέρω βιβλιογραφία: βασική επισκόπηση της έρευνας στον W. Schuller, *Griech. Geschichte* (München 3¹⁹⁹⁰)· βλ. επίσης την γενική παρουσίαση από τον D. Musti, *Storià Greca* (Roma-Bari 1989), K.-W. Welwei, *Die griech. Polis* (Stuttgart 1983)· F. Gschnitzer, *Griech. Sozialgeschichte von der mykenischen bis zum Ausgang der klassischen Zeit* (Wiesbaden 1981)· Sigrid Seger-Jalkotzy [εκδ.], *Griechenland, die Ägäis u. die Levante während der 'Dark Ages'* (Wien 1983)· J. Latacz, *Kampfparänese, Kampfdarstellung u. Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallinos u. Tyrtaios* (München 1977)· V.D. Hanson [εκδ.], *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience* (London-New York 1991).

1.3 Η εποχή του ελληνικού αποικισμού και οι κοινωνικές συγκρούσεις

1.3.1 Οι ευγενείς του κράτους των Αβάντων της Εύβοιας (Ομ. *Ιλ.* 2,536 κ.ε.) έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αρχική φάση των μεγάλων αποικιστικών κινήσεων που

από τα μέσα του 8^{ου} αι. επεκτάθηκαν τελικά σε όλες τις παράλιες περιοχές της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Όπως δείχνουν τα ευρήματα από το Λευκαντί (1.2.3), ήδη από τον 10^ο/9^ο αι. υπήρχαν σταθερές σχέσεις με τα παράλια της Εγγύς Ανατολής, όπου στις τοποθεσίες Tell Sukas και Al Mina (κοντά στις εκβολές του Ορόντη) είχαν ιδρυθεί περίπου 800 εμπορικοί σταθμοί. Τα ευρήματα (που περιλαμβάνουν πολλά δείγματα ευβοϊκής γεωμετρικής κεραμικής) μαρτυρούν ότι λίγο αργότερα ακολούθησε στη Δύση η μακρόχρονη εγκατάσταση στο *ἐμπόριον* του νησιού Πιθηκούσσαι (Ischia) στον κόλπο της Νεάπολης, με κύριο στόχο προφανώς την προμήθεια πρώτων υλών, όπως πολύτιμο μέταλλευμα σιδήρου, χαλκός, μόλυβδος κ.λ.π. Από τα μέσα του 8^{ου} αι. αρχίζει με την ίδρυση της Κύμης –της μητρόπολης της Νεάπολης– η συστηματική δημιουργία μιας αλυσίδας ευβοϊκών αποικιών που συνέδεσε μεταξύ τους και με τα δυτικά παράλια της Ελλάδας την παραλιακή Καμπανία, τα στενά ανάμεσα στην Κάτω Ιταλία και Σικελία (Ρήγιο και Ζάγκλη/αργότερα Μεσσήνη) και την ανατολική Σικελία (Νάξος, Κατάνη και Λεοντίνοι) –η Κέρκυρα ήταν αρχικά ευβοϊκή αποικία πριν γίνει θυγατρική πόλη της Κορίνθου. Μια άλλη περιοχή που αποικίστηκε από την ευβοϊκή αριστοκρατία ήταν η χερσόνησος της Χαλκιδικής και τα βόρεια παράλια του Αιγαίου που κατοικούνταν από θρακικά φύλα (βλ. D. Knoepfler, “The Calendar of Olynthus and the Origin of the Chalkidians in Thrace”, στο: J.-P. Descoeudres [εκδ.], *Greek Colonists and Native Populations*, Oxford 1990, 99-115).

Αυτή η εξέλιξη είναι αδιανόητη χωρίς το συγκεκριμένο πρότυπο του παράλληλου αποικισμού της Δύσης στα τέλη του 9^{ου} αι. από τις χαναναϊκές-φοινικικές μητροπόλεις Σιδώνα και Τύρο (Βύβλο και Άραδο), οι οποίες στην αρχή της 1^{ης} χιλιετίας είχαν επεκταθεί μόνο μέχρι την Κύπρο (Κίτιο), ενώ στη δυτική Μεσόγειο περιορίζονταν σε εποχιακές αποστολές για την εξασφάλιση πρώτων υλών. Η μαζική μετανάστευση από τις χαναναϊκές πόλεις των παραλίων της Μέσης Ανατολής στη δυτική Μεσόγειο (μέχρι τις ιβηρικές και μαροκινές ακτές του Ατλαντικού) ήταν αρχικά συνέπεια του βίαιου επεκτατισμού της νεοασσυριακής αυτοκρατορίας σε βάρος των πόλεων και των φυλών της Συρίας (βλ. W. Mayer, *Politik und Kriegskunst der Assyrer*, Münster 1995, κυρίως 259-267). Η ευβοϊκή αριστοκρατία αντίθετα συγκέντρωσε τους πληθυσμούς των αποίκων για τις βάσεις της στην Κάτω Ιταλία και Σικελία από εντελώς διαφορετικές περιοχές –από γειτονικές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά και από νησιά – δορυφόρους της Εύβοιας και από τα παράλια του Αιγαίου. Οι άποικοι αυτοί μετέφεραν στη μακρινή Δύση (εκτός από τοπωνύμια όπως Κύμη και Νάξος) τα εθνικά ονόματα των *Ελλήνων* της νότιας Θεσσαλίας (*Μεγάλη Ἑλλάς/Magna Graecia, Πανέλληνες*) και των *Γραιών/Γραικῶν* (Graeci/Ἕλληνες) της Βοιωτίας-Αττικής στην περιοχή της Τανάγρας και του Ωρωπού. Στη Δύση τα ονόματα αυτά εξελίχθηκαν πολύ γρήγορα σε γενικό χαρακτηρισμό που χρησιμοποιούσαν τόσο οι ίδιοι οι Έλληνες όσο και οι ξένοι για το σύνολο των ελληνικών πόλεων και τον ελληνικό πολιτισμό· στην ομηρική εποχή τα ονόματα αυτά ήταν εντελώς άγνωστα (βλ. H.E. Stier, *Die geschichtliche Bedeutung des Hellenennamens*, Opladen 1970). Η έννοια που από νωρίς αντιδιαστέλλοταν με τους *Παν-Ἕλληνες* (όρος που γρήγορα εξελίχθηκε σε *Ἕλληνες*), δηλ. οι *βάρβαροι*, υποδηλώνει έντονα το όριο που χώριζε τους Έλληνες από το ξένο, ακατανόητο περιβάλλον. Το αργότερο όμως με την έναρξη των περσικών πολέμων (1.6) οι πολιτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές-εθνικές διαφορές αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σημαντικές για την δεσμευτική σημασιοδότηση αυτού του αντιθετικού ζεύγους που ήταν εξαιρετικής σημασίας για τον αυτοπροσδιορισμό των ελληνικών κρατών. Έτσι ακόμα και οι ελληνοφώνες φυλές των Μακεδόνων, που κάτω από την παραδοσιακή βασιλεία έμειναν στις πρώιμες αρχαϊκές συνθήκες της ‘ομηρικής’ εποχής, δεν θεωρούνταν από ορισμένους ελληνικός λαός. Αντίθετα η συμμετοχή του κράτους των Μολοσσών στον ελληνικό κόσμο

δεν αμφισβητήθηκε ποτέ, παρόλο που και αυτοί διατήρησαν την μοναρχία, και αυτό μόνο εξαιτίας της καταγωγής της βασιλικής δυναστείας τους από τους Αιακίδες (που θεωρούνταν οι μόνοι απόγονοι του μεγάλου Αχιλλέα).

1.3.2 Οι ευβοϊκές αποικίες στη Δύση έχασαν τη συνοχή τους εξαιτίας της διάλυσης της ομοσπονδίας των ευβοϊκών πόλεων και του δεκαετούς πολέμου ανάμεσα στα μεγάλα κέντρα της Χαλκίδας και της Ερέτριας στο λεγόμενο Ληλάντιο πεδίο (για τον έλεγχο της εύφορης πεδιάδας του Λήλαντου ανάμεσα στις δύο πόλεις, 1^ο μισό του 7^{ου} αι.). Τα κενά που δημιουργήθηκαν κάλυψαν άλλες μεγάλες παραλιακές πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας (Κόρινθος, Μέγαρο και η παραλιακή περιοχή της Αχαΐας στη βόρεια Πελοπόννησο) και του Αιγαίου (οι πόλεις της Ρόδου, η Θήρα, η Φώκαια κ.ά.). Στο εξής η πορεία του ελληνικού αποικισμού της Δύσης έως τον 6^ο αι. χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη ποικιλία επιμέρους αποστολών που διαφέρουν έντονα στη σύνθεση των αποίκων, τα κίνητρα και τους στόχους τους.

Σύντομα οι ελληνικές αποικίες εξαπλώθηκαν γύρω από τη Μεσόγειο, με εξαίρεση ορισμένες παραλιακές περιοχές (τη φοινικική-καρχηδονιακή επικράτεια στη βόρεια Αφρική και στη νότια Ισπανία, τη σφαίρα επιρροής των Ετρούσκων στην Ιταλία και του ασσυριακού κράτους στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου). Έχοντας ιδρυθεί ως αυτόνομες πόλεις, οι αποικίες αυτές διατήρησαν τις κρατικές λατρείες, καθώς και όλους τους σημαντικούς θεσμούς της μητρόπολης (από τα ετήσια αξιώματα μέχρι το ημερολόγιο, τη μορφή του αλφάβητου και τον διαλεκτικό χαρακτήρα της επίσημης γλώσσας), ήταν όμως και πολιτικά και οικονομικά ανεξάρτητες από αυτή. Οι προκλήσεις και τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν στην εξαρχής ίδρυση μιας νέας πόλης-κράτους πρόσφεραν επιπλέον αφορμές για τη δημιουργία εκτενών κωδικών του κεντρικής σημασίας αστικού και δημοσίου δικαίου από εξουσιοδοτημένους νομοθέτες· μόνο λίγοι από αυτούς είναι αμιυδρά γνωστοί, όπως ο Ζάλευκος από τους Λοκρούς και ο Χαρώνδας από την Κατάνη.

Η Κάτω Ιταλία και η Σικελία αποτέλεσαν σταθερό τμήμα του ελληνικού κόσμου με πόλεις όπως οι *Συρακούσες*, ο *Ακράγαντας*, ο *Σελινούντας*, ο *Τάραντας*, η *Σύβαρις*, ο *Κρότων*, οι *Λοκροί* και η *Ποσειδωνία/Paestum*. Οι Έλληνες άποικοι έφθασαν έως την Ισπανία. Η *Μασσαλία/Marseille* που ιδρύθηκε από την ιωνική Φώκαια έγινε κέντρο διάδοσης των ελληνικών πολιτιστικών επιρροών που έφθασαν έως και την κεντρική Ευρώπη. Στη Λιβύη της βόρειας Αφρικής η Κυρηναϊκή, που οφείλει το όνομά της στην ιδιαίτερα σημαντική αποικία Κυρήνη (μητρόπολη: Θήρα), αναδείχθηκε σε σημαντικό χώρο ελληνικής εγκατάστασης και συνδέθηκε νωρίς με το λιβυκό-αιγυπτιακό ιερό του Άμμωνα 'Δία' στην όαση Siwa συμβάλλοντας στην άνοδο του κύρους του μαντείου αυτού στην Ελλάδα.

Εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα ήταν η αποικιακή δραστηριότητα της Μιλήτου (έως το 700) που για μεγάλη περίοδο κυριάρχησε στο χώρο της Προποντίδας και της Μαύρης Θάλασσας ιδρύοντας σε καίριες τοποθεσίες περισσότερες από 80 αποικίες (μαζί με τις δευτερεύουσες αποικίες): από τη *Σινώπη* και την *Τραπεζούντα* στα παράλια του Εύξεινου Πόντου, πέρα από τον ποταμό Φάση (κοντά στο Ροτί της Γεωργίας) έως τις εκβολές των ποταμών της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ρωσίας (μεταξύ άλλων *Ιστρος*, *Τόμις/Konstanza*, *Ολβία* στον ποταμό Ύπανη/Bug, *Τύρας* στον Δνεΐστερο και ο οικισμός του *Berezan* στις εκβολές του Δνεΐστερου), καθώς και την Κριμαία που είχε ήπιο κλίμα (μεταξύ άλλων *Θεοδοσία*, *Παντικάπαιον/Kertsch*· βλ. N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt a.M. 1983). Με τη δωρική πόλη Μέγαρο, η οποία ίδρυσε στον Βόσπορο τη *Χαλκηδόνα* και αργότερα το *Βυζάντιο*, καθώς και μεταξύ άλλων την *Ηράκλεια/Eregli* στον Εύξεινο Πόντο, τη *Μεσαμβρία/Nessebar* και την *Χερσόνησο/Sewastopol*, πρέπει να είχε υπάρξει ομόνοια και συνεργασία. Το εμπόριο, και ιδιαίτερα η εξαγωγή σιτηρών από τις εύφορες περιοχές της νότιας Ρωσίας έφεραν μεγάλο πλούτο στις αποικίες της Μιλήτου στη Μαύρη Θάλασσα και εξασφάλισαν στην ίδια τη Μίλητο τέτοια υποστήριξη ώστε στις αρχές του 6^{ου} αι. κατόρθωσε να ανταγωνιστεί την αυξανόμε-

νη ισχύ του λυδικού κράτους των Σάρδεων, αντίθετα με τις περισσότερες ιωνικές πόλεις-κράτη της ηπειρωτικής Ελλάδας. Το 546 η περήφανη πόλη περιήλθε στην περσική κατοχή μετά την νικηφόρα εκστρατεία του Κύρου Β', ιδρυτή του κράτους των Αχαιμενιδών (1.4.3).

Στις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας οι λαοί των Σκυθών ιππέων εξελληνίστηκαν ως έναν βαθμό, και τελικά έγινε δυνατή η συμβίωσή τους με τις αποικίες στο ανερχόμενο κράτος του Βόσπορου. Στις περισσότερες περιοχές, κυρίως στη Σικελία και Κάτω Ιταλία, τα γηγενή φύλα περιήλθαν υπό την κυριαρχία των ακμαίων αποικιών. Άλλοι λαοί, κυρίως οι ηγεμόνες και οι πόλεις των Ετρούσκων, δέχτηκαν τον ελληνικό πολιτισμό της πόλης-κράτους που εξαπλωνόταν παντού.

1.3.3 Οι αιτίες της αποικιστικής κίνησης που συνεχίστηκε χωρίς διακοπή έως τον 6^ο αι. ήταν αφενός το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας – που επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά– και αφετέρου η αγάπη της περιπέτειας, οι προσδοκίες μεγάλου κέρδους και η φιλοδοξία των διψασμένων για δύναμη ευγενών. Εξάλλου ο υπεύθυνος ιδρυτής μιας πόλης (*οίκιστής*) και το γένος του εξασφάλιζαν προνόμια και μεγάλες τιμές (καθώς και μεταθανάτιο αφηρωισμό), ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις οι πρώτοι άποικοι αποκτούσαν ίσα τεμάχια γης (*κλήροι*) (W. Leschhorn, “*Gründer der Stadt*”. *Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, Stuttgart 1984). Ουσιαστικό ρόλο πρέπει όμως να έπαιξαν και οι πολιτικοκοινωνικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στην τάξη των ευγενών, που σε πολλές περιοχές περνούσε μια φάση έντονης παρακμής, και τα ανερχόμενα στρώματα των οπλιτών ή τον δήμο (καθώς και ανάμεσα στις αντίπαλες παρατάξεις των ευγενών)· οι γενικά πενιχρές πηγές που διαθέτουμε μαρτυρούν τέτοια κίνητρα για την ίδρυση αποικιών όπως ο *Τάρας* (η μοναδική ‘αποικία’ της Σπάρτης) ή οι *Επιζεφύριοι Λοκροί*.

Στην εποχή του αποικισμού το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς απέκτησε θρησκευτικό και πολιτικό κύρος πέρα από τα όρια της κυρίως Ελλάδας (βλ. P. Londey, “Greek Colonists and Delphi”, στο: *Greek Colonists and Native Populations* [παρατάνω 1.3.1] 117-127). Μέσω των χρησμών που δίνονταν για ιδιωτικές και κρατικές υποθέσεις το δελφικό ιερατείο μπορούσε να ασκεί μεγάλη επιρροή στα ελληνικά κράτη και στις γειτονικές δυνάμεις. Στους φίλους και ευεργέτες των Δελφών ανήκαν και οι ισχυροί μονάρχες του λυδικού κράτους (από τον Γύγη έως τον Κροίσο). Στον 1^ο ‘ιερό πόλεμο’ (στη δεκαετία του 690) μια συμμαχία με επικεφαλής τη θησαυλική ομοσπονδία απελευθέρωσε τους Δελφούς από τον έλεγχο της Κρίσας, μιας πόλης στη Φωκίδα· τον έλεγχο του ιερού ανέλαβε ένα συμβούλιο απεσταλμένων και αντιπροσώπων της ομοσπονδίας των ‘γειτονικών’ κρατών ή ‘φύλων’ (*ἀμφικτυονία*, βλ. Kl. Tausend, *Amphiktyonie und Symmachie. Formen zwischenstaatlicher Beziehungen im archaischen Griechenland*, Stuttgart 1992). Από το 582 οι Πυθικοί αγώνες που θεσπίστηκαν με το τέλος του πολέμου απέκτησαν την ίδια πανελλήνια αίγλη με τη γιορτή που γινόταν στο ιερό του Δία στην Ολυμπία κάθε πέντε χρόνια.

Η εξάπλωση των θαλάσσιων συγκοινωνιών και του εμπορίου οδήγησε σε γόνιμες επαφές με τον ανατολικό κόσμο στον χώρο της μαζικής παραγωγής έργων τέχνης, στις εικαστικές τέχνες και την αρχιτεκτονική. Γύρω στο 700 ο Ησίοδος συστηματοποίησε τη θρησκευτική και μυθολογική παράδοση των Ελλήνων στη *Θεογονία* του –άμεσα επηρεασμένη από ανατολικά κοσμοειδώλα και παραδόσεις χιτιτικού-χουριτικού χαρακτήρα (πιθανώς μέσω των υστεροχιτιτικών-κρατών που διατηρήθηκαν στην Κιλικία και τη βόρεια Συρία)– και έδωσε οριστική μορφή στην παράδοση αυτή (IV 1.2.5).

1.3.4 Γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι. οι Έλληνες γνώρισαν από τα κράτη και τις αυτοκρατορίες της Ανατολής μορφές απόλυτης μοναρχικής εξουσίας πάνω σε αυστηρά υποταγμένους υπηκόους. Τις εντυπώσεις αυτές αντανάκλα ο (μεθομηρικός και μη ελληνικός) όρος ‘τύραννος’ που προφανώς προέρχεται από τον βα-

σιλικό τίτλο *tarwanis* στα υστεροχιτιτικά κράτη της νοτιοανατολικής Ανατολίας και βόρειας Συρίας. Ο όρος αυτός πιθανώς υιοθετήθηκε και από τη δυναστεία των Μερμναδών του λυδικού βασιλείου που από τα τέλη του 7^{ου} αι. εξουσίαζε σχεδόν όλη τη δυτική Μικρά Ασία (1.3.3).

Στον ελληνικό κόσμο όμως η λέξη 'τύραννος' δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ως επίσημος τίτλος ή ως 'ουδέτερος' χαρακτηρισμός ενός είδους εξουσίας ή πολιτεύματος (!): αυτή η συναισθηματικά φορτισμένη λέξη δήλωνε τους σφετεριστές που από τα μέσα του 7^{ου} αι. (συχνά μέσω της άσκησης ενός ηγετικού αξιώματος, πάντα όμως αυθαίρετα και στις περισσότερες περιπτώσεις με τη χρήση βίας) εκμεταλλεύτηκαν τα κοινωνικοπολιτικά προβλήματα των πόλεων τους για να ενισχύσουν την ηγετική τους θέση –υποσχόμενοι να αντιμετωπίσουν με ριζικά μέτρα τόσο την πολιτική όσο και την εντεινόμενη οικονομική και κοινωνική κρίση. Οι περισσότεροι τύραννοι οπωσδήποτε προσπάθησαν ιδιαίτερα να εντάξουν ομαλά, όσο ήταν δυνατό, την εκ των πραγμάτων ηγετική θέση τους στο πλαίσιο των ήδη υπαρχόντων θεσμών, χωρίς δηλ. τη μεταρρύθμιση ή ανατροπή του πολιτεύματος.

1.3.5 Στην εποχή της λεγόμενης παλαιότερης τυραννίδας του 7^{ου} και 6^{ου} αι. μαρτυρούνται τουλάχιστον περιστασιακές τυραννίδες σε περισσότερα από τριάντα κράτη της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου (αναντικατάστατη συλλογή υλικού: Η. Berne, *Die Tyrannis bei den Griechen*, 2 τόμοι, München 1967). Στις μεγάλες πόλεις της περιοχής του Ισθμού (Κόρινθο, Μέγαρα, Άργος και Σικυώνα, αργότερα και στην Αθήνα), που συχνά ήταν σημαντικά κέντρα θαλάσσιου εμπορίου, καθώς και στην Ιωνία (Μίλητο, Σάμο, Έφεσο) επικράτησαν τυραννικά καθεστώτα ισχυρών ηγετικών μορφών (όπως ο Κύψελος και ο Περίανδρος στην Κόρινθο, ο Ορθαγόρας και ο Κλεισθένης στη Σικυώνα, ο Θεαγένης στα Μέγαρα, ο Θρασύβουλος στη Μίλητο κ.ά.). Η σύγχρονη όμως εικόνα της ελληνικής τυραννίδας προσδιορίζεται κυρίως από την τυραννίδα του Πεισίστρατου και των γιών του στην Αθήνα (1.5.4), η οποία, αν και μεταγενέστερη, είναι η καλύτερα τεκμηριωμένη. Η άποψη του Αριστοτέλη (*Πολ.* 5, 10-11, 1310b-1315b) ότι οι τύραννοι πρέπει να θεωρηθούν ηγέτες του δήμου που επαναστατούσε εναντίον των ευγενών οπωσδήποτε απλοποιεί και παραβλέπει σε μεγάλο βαθμό την ιστορική πραγματικότητα. Όπως δείχνουν οι σύγχρονες αναφορές στα ποιητικά αποσπάσματα του Σόλωνα (1.5.3) και του Αλκαίου (*IV* 1.3.4) και στο *Corpus Theognideum*, οι τύραννοι, που συνήθως κατάγονταν από αριστοκρατικές οικογένειες και ως ηγέτες υιοθετούσαν τον τρόπο ζωής των πλούσιων ευγενών, μπορούσαν επίσης να καταλάβουν την εξουσία συμμαχώντας με τους εξασθενημένους ευγενείς που έχαναν τα προνόμιά τους και στη συνέχεια να υποστηριχτούν από συνεργαζόμενα αριστοκρατικά γένη. Μακροπρόθεσμα όμως οι ισοπεδωτικές συνέπειες κάθε τυραννίδας πρέπει να αλλοιώναν και τελικά να διέλυναν τις δομές της παλαιότερης άρχουσας τάξης.

Η ελληνική τυραννίδα αποδεικνύεται επομένως ως ένα εντελώς αμφίσημο φαινόμενο μιας περιόδου κρίσης και δεν μπορεί ούτε να θεωρηθεί ιστορικά ως ένα πολιτικά αναγκαίο 'μεταβατικό στάδιο' στην πορεία προς το συνταγματικά κατοχυρωμένο πολίτευμα αλλά ούτε και απλά να παραμεριστεί ως ιδιαίτερη έκφανση της κυριαρχίας των ευγενών στην αρχαϊκή εποχή. Η απόλυτη συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας και της οικονομικής δύναμης της πόλης στα χέρια του

τύραννου, ο οποίος συνήθως ήλεγχε ένα αξιόμαχο σώμα μισθοφόρων, έδωσε νέες διαστάσεις στην προβολή του κράτους και των ηγετικών προσωπικοτήτων, καθώς και στην ‘πολιτική δημόσιων έργων’ – από την ανέγερση εντυπωσιακών ναών και τη λαμπρή διοργάνωση γιορτών στα ιερά έως την εκτέλεση μεγάλων έργων κοινής ωφέλειας όπως η σήραγγα του Ευπαλίνου στη Σάμο και η περίφημη *Εννεάκρουνος* πηγή στην Αθήνα – έργων που ξεπέρασαν τα παραδοσιακά πλαίσια της ανταγωνιστικής συμπεριφοράς των αριστοκρατών. Πολλοί τύραννοι εκμεταλλεύτηκαν επίσης τις δυνατότητες που προσφέρονταν για μια συνεπή επεκτατική εξωτερική πολιτική. Συγκεκριμένα οι τύραννοι της Κορίνθου Κύψελος και Περίανδρος και στον 6^ο αι. ο Πολυκράτης της Σάμου –αλλά και ο Πεισίστρατος της Αθήνας, σε μικρότερη κλίμακα– δημιούργησαν για ένα διάστημα εκτεταμένες θαλάσσιες ηγεμονίες καλλιεργώντας διεθνείς σχέσεις, κυρίως με τους Φαραώ της δυναστείας των Σαΐτών, αλλά και ιδρύοντας συστηματικά βάσεις και αποικίες (οι οποίες στην περίπτωση αυτήν όμως παρέμεναν εξαρτημένες από τη μητρόπολη!).

Στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αι. επικράτησε σταδιακά στην Ελλάδα η ελεγχόμενη από το κράτος κοπή νομισμάτων γεγονός που οδήγησε στην εγκατάλειψη των παλαιότερων μορφών οικονομίας και του ανταλλακτικού εμπορίου (βλ. L. Weidauer, *Probleme der frühen Elektronprägung*, Fribourg 1975, και A. Furtwängler, AA 1995, 441-463). Ενώ η μετάβαση στην οικονομία του χρήματος προώθησε την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, η τάξη των μικρομεσαίων αγροτών δέχτηκε μεγάλο πλήγμα εξαιτίας των υψηλών επιτοκίων –ενώ η κυκλοφορία του χρήματος ήταν περιορισμένη– και της υπερβολικά σκληρής νομοθεσίας για τα χρέη. Αμέτρητοι οφειλέτες εγγυήθηκαν με τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους την επιστροφή των χρεών τους και για αυτό τον λόγο κατέληξαν συχνά να πουληθούν σκλάβοι. Στις αρχές του 6^{ου} αι. η κρίση των χρεών οξύνθηκε όχι μόνο στην Αττική, η πολιτικοκοινωνική εξέλιξη της οποίας από τα μέσα του 7^{ου} αι. είναι κάπως καλύτερα γνωστή (1.5), με αποτέλεσμα η απαίτηση για επαναστατικές μεταρρυθμίσεις, διαγραφή των χρεών και αναδασμό της γης να γίνεται συνεχώς εντονότερη. Έτσι οι πρώτες δεκαετίες του 6^{ου} αι. είναι η ‘χρυσή εποχή’ των τυραννίδων και των πραξικοπηματικών προσπαθειών, αν και κατά κανόνα ακόμα και οι πιο επιτυχημένες ηγετικές μορφές δεν κατάφεραν να ιδρύσουν μια δυναστεία με διάρκεια μεγαλύτερη της μίας ή των δύο γενεών.

Στις ελληνικές πόλεις-κράτη της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας, συγκεκριμένα στον Ακράγαντα, τις Συρακούσες και την Κύμη, οι τυραννίδες του 6^{ου} αι. είχαν κυρίως πολιτικό-στρατιωτικό χαρακτήρα: εδώ προείχε ολοένα και περισσότερο η εξασφάλιση της άμυνας εναντίον όχι μόνο των ιθαγενών της ενδοχώρας αλλά και των όλο και πιο επικίνδυνων ανταγωνιστών, των Καρχηδόνιων και των Ετρούσκων, που είχαν συνάψει μόνιμη συμμαχία εναντίον της περαιτέρω εξάπλωσης του ελληνισμού της Δύσης (1.3.6). Στα τέλη του 6^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αι. δυναμικοί τύραννοι της Σικελίας κατάφεραν να ελέγχουν απόλυτα οι ίδιοι και οι οικογένειές τους, εκτός από τις πόλεις τους, και μεγάλες εδαφικές εκτάσεις. Για τον σκοπό αυτόν δεν δίστασαν ακόμη και να καταστρέψουν ακμαίες πόλεις-κράτη και να μετακινήσουν τους πληθυσμούς τους –κυρίως στη μητρόπολη των Συρακουσών (1.6.3).

1.3.6 Έως τα μέσα του 6^{ου} αι. η πορεία του ελληνικού αποικισμού είχε γενικά διαταραχτεί ελάχιστα από εξωτερικούς παράγοντες: από τις αρχές του 6^{ου} αι. ακμάζει στο δέλτα του Νείλου η ‘κοινή ελληνική’ αποικία Ναύκρατις με την ενίσχυση των Φαραώ της σαΐτικής δυναστείας που επιδίωκαν μια σταθερή σχέση της χώρας τους με τα ελληνικά κράτη (Ηρόδ. 2,178 κ.ε.). Το 546/5 όμως με τη συντριβή του βασιλιά των Λυδών Κροίσου οι ιωνικές πόλεις της Μικράς Ασίας

και η Μίλητος (1.3.2) πέρασαν στην κατοχή των Περσών. Η νικηφόρα εκστρατεία του Κύρου προκάλεσε το τελευταίο μεγάλο κύμα ιωνικού αποικισμού από τη Φώκαια –τη μητρόπολη της Μασσαλίας (1.3.2)– και τις πολυάριθμες αποικίες της προς τη δυτική Μεσόγειο. Στην περιοχή αυτήν όμως ο συσχετισμός δυνάμεων είχε μεταβληθεί ριζικά: οι εν μέρει παλαιότερες φοινικικές εγκαταστάσεις στα παράλια της δυτικής Σικελίας, της Σαρδηνίας, της νότιας Ισπανίας και της βορειοδυτικής Αφρικής είχαν πλέον βρει ένα πολιτικό κέντρο και μια φιλική προστάτιδα δύναμη στη μεγάλη αποικία της Τύρου Καρχηδόνα ('νέα πόλη' στα χαναναϊκά-φοινικικά). Το 540, καθώς οι Ίωνες μετανάστες εγκαταστάθηκαν μαζικά στην Κορσική (στην αποικία Αλαλία/Aleria), οι ετρουσκικές πόλεις των παραλίων συμάχησαν με την Καρχηδόνα. Ύστερα από σκληρό αγώνα οι Φωκαείς αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν μπροστά στην υπεροχή του καρχηδονιακού-ετρουσκικού στόλου εγκαταλείποντας την Κορσική –στο εξής ο ελληνισμός της δυτικής Μεσογείου αναγκάστηκε για μεγάλο διάστημα να κρατήσει αμυντική στάση. Όσοι άποικοι της Αλαλίας διασώθηκαν εγκαταστάθηκαν στην Ελέα/Velia της Κάτω Ιταλίας, όπου στη συνέχεια υπερασπίστηκαν την ανεξαρτησία τους και απέκτησαν ιδιαίτερη φήμη χάρη στη σχολή ιωνικής φιλοσοφίας που ιδρύθηκε εκεί (οι 'Ελεάτες': VII 1.2.4).

Περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές: H.G. Niemeyer (εκδ.), *Phönizier im Westen* (Mainz 1982)· J. Boardman, *Kolonien u. Handeln der Griechen* (München 1981)· G. Pugliese Carratelli (εκδ.), *Il Mediterraneo, le metropoles e la fondazione delle colonie* (Milano 1985), V.F. Gajdukevic, *Das Bosporanische Reich* (Berlin-Amsterdam 1971)· J. Vinogradov, *Olbia* (Konstanz 1981)· V. Parker, *Untersuch. zum Lelantischen Krieg u. verwandten Problemen der frühgriech. Geschichte* (Stuttgart 1997). Για τον κλονισμό της κυριαρχίας των ευγενών βλ. επίσης P. Carlier, *La royauté en Grèce avant Alexandre* (Strasbourg 1984)· F. Gschnitzer (εκδ.), *Zur griechischen Staatskunde* (Darmstadt 1969)· Elke Stein-Hölkeskamp, *Adelskultur u. Polis-Gesellschaft* (Stuttgart 1989)· K. Raaflaub (εκδ.), *Anfänge politischen Denkens in der Antike. Die nahöstlichen Kulturen und die Griechen* (München 1993).

1.4 Ο 'κόσμος' της Σπάρτης στον 7^ο και 6^ο αι.

1.4.1 Λίγο μετά το τέλος του 1^{ου} Ιερού Πολέμου (3.3) η προσπάθεια της ομοσπονδίας των θεσσαλικών πόλεων (με έναν αιρετό μονάρχη-ταγό επικεφαλής των κυρίαρχων ευγενών ιππέων) να επεκτείνει την κυριαρχία της στην κεντρική Ελλάδα απέτυχε εξαιτίας της αντίδρασης των Φωκαέων και των Βοιωτών. Αντίθετα οι πολεμιστές-πολίτες της Σπάρτης, του μεγάλου κέντρου στην πεδιάδα του Ευρώτα στη Λακωνία, κατάφεραν να θέσουν τα θεμέλια μιας σταθερής ηγετικής θέσης ήδη στις αρχές του 7^{ου} αι. Το ιδιόρρυθμο πολίτευμα (κόσμος) αυτής της πόλης πολεμιστών που υπερήφανα αυτοαποκαλούνταν *ὄμοιοι* επικράτησε σύμφωνα με τις πηγές (Ηρόδ. 1,65,2 κ.ε., Θουκ. 1,18,1 κ.ε.) ύστερα από μια περίοδο ιδιαίτερα έντονων εσωτερικών αντιπαραθέσεων και συνδέθηκε στην παράδοση, που έχει φανερά μυθικό χαρακτήρα, με τον νομοθέτη Λυκούργο και το μαντείο των Δελφών. Αν και η 'μεγάλη ρήτρα' (Πλούτ. *Λυκ.* 6, ήδη παραφρασμένη στο ποίημα *Ευνομία* του Τυρταίου) είναι η παλαιότερη πηγή της ελληνικής πολιτεια-

κής ιστορίας που διαθέτουμε ουσιαστικά στην πρωτότυπη μορφή, οι άμεσες συνθήκες της διαμόρφωσης του πολιτεύματος δεν μπορούν πλέον να ανασυγκροτηθούν: η παραδοσιακή βασιλεία των Ηρακλειδών Υλλέων (1.2.1) ανήκε σε δύο κληρονομικούς μονάρχες που κατάγονταν από δύο διακριτούς βασιλικούς οίκους (τους Αγιάδες και τους Ευρυποντίδες –με χωριστές παραδόσεις και όχι ακριβώς την ίδια κοινωνική θέση!)- η λήψη όμως των αποφάσεων προϋπέθετε τη συμφωνία της συνέλευσης του *δάμου* που συνερχόταν τακτικά (περίπου 9000 στρατεύσιμοι πολίτες στα τέλη του 6^{ου} αι.), ενώ η *Γερουσία* (28 μέλη ενός συμβουλίου γερόντων και κρατικού δικαστηρίου που εκλέγονταν διά βίου) διέθετε σημαντικά δικαιώματα πρωτοβουλίας και ελέγχου. Σύντομα (το αργότερο στις αρχές του 6^{ου} αι.) προστέθηκε η επιτροπή των πέντε *έφορων* που εκλέγονταν κάθε χρόνο από τον *δάμον* και διέθεταν γενικές αρμοδιότητες ελέγχου τόσο των βασιλέων όσο κυρίως των πολυάριθμων *περιοίκων* και *ειλώτων* που στερούνταν πολιτικά δικαιώματα (1.4.2).

1.4.2 Με την εσωτερική διαμόρφωση του ‘κόσμου’ (και την αναγκαστική ενσωμάτωση της αρχαίας μυκηναϊκής πόλης των Αμυκλών) προφανώς συνδέεται στενά η επέκταση της σπαρτιατικής κυριαρχίας σε ολόκληρη την περιοχή που έφερε το προελληνικό όνομα Λακεδαίμων –μια διαδικασία που ακόμα και σήμερα συχνά συσχετίζεται εσφαλμένα (βλ. π.χ. B.M. Clauss, *Sparta. Eine Einführung in seine Geschichte u. Zivilisation*, München 1983, 12 κ.ε.) με τον εκδωρισμό της Λακωνίας στις αρχές των ‘σκοτεινών αιώνων’ (1.2.1).

Ως αντάλλαγμα της προσωπικής ελευθερίας και της εσωτερικής αυτονομίας τους, οι Λακεδαίμονιοι των παλαιότερων δωρικών εγκαταστάσεων της Λακωνίας (οι περιοίκοι) ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν στρατό στους σπαρτιάτες βασιλείς και γενικά δεσμεύονταν από τις αποφάσεις της Σπάρτης που ίσχυαν για όλο το κράτος των ‘Λακεδαίμωνίων’. Ένα άλλο τμήμα του πληθυσμού της Λακωνίας, που δεν μπορεί να προσδιοριστεί εθνικά, υποτάχτηκε βίαια και συμπεριλήφθηκε με ωμότητα στην κτηματική περιουσία (*κλάρος*) των Σπαρτιατών με την ονομασία *ειλωτες* (κρατικοί δούλοι της κυριαρχής κοινότητας χωρίς δικαιώματα). Ενώ το εμπόριο, η βιοτεχνία και η εξόρυξη μετάλλων βρισκόταν σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια των περιοίκων, τα μέλη της κυριαρχής τάξης των οπλιτών-πολιτών που εκμεταλλεύονταν την αναγκαστική γεωργική εργασία των ειλώτων ήταν υποχρεωμένα να ζουν ως επαγγελματίες στρατιώτες κάτω από καθολικό κοινωνικό έλεγχο (δηλ. σε συνεχή πολεμική ετοιμότητα, ‘στρατοπεδευμένοι’ στο κέντρο της Σπάρτης). Το γενικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα του κράτους εξασφάλιζε την απόλυτη αποποίηση της ιδιωτικής ζωής και των δυνατοτήτων προσωπικής ανάπτυξης.

Μια πλευρά αυτού του εκπαιδευτικού συστήματος που αποσκοπούσε στην ανάπτυξη του ανδρισμού αποτελούσε η θεσμοθετημένη παιδαγωγία ανάμεσα σε αγόρια (μεγαλύτερα των 12 ετών) και ενήλικες άνδρες. Με την καλλιέργεια ομοφυλοφυλικών σχέσεων οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν ότι ενισχύονται η γενναιότητα και οι συναισθηματικοί δεσμοί στον πόλεμο. Ταυτόχρονα η απόλυτη απομάκρυνση των οπλιτών-πολιτών από τους *οίκους* προσέφερε συγκριτικά μεγάλες κοινωνικές αλλά και οικονομικές ελευθερίες στις γυναίκες της Σπάρτης που ζούσαν στους *κλάρους* και ως *δέσποιναι* απολάμβαναν δημόσια μεγάλη εκτίμηση.

Στη Σπάρτη η αρχικά αναμφισβήτητη ισχυρή τάξη των ευγενών πρέπει να προσαρμόστηκε νωρίς στο νέο πολίτευμα των αυστηρά πειθαρχημένων οπλιτών και στο σύστημα της καθολικής εκπαίδευσής τους (*αγωγή*): οι αντιδραστικές ομάδες προφανώς αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν (γύρω στο 700 σπαρτιατικά γένη ευγενών ίδρυσαν τον Τάραντα).

Προς τα τέλη του 8^{ου} αι. η Σπάρτη κατάφερε να υποτάξει και την ιδιαίτερα εύφορη Μεσσηνία, η

κύρια καλλιεργήσιμη περιοχή της οποίας μοιράστηκε ανάμεσα σε όσους πολεμιστές δεν είχαν κλάρους και έπρεπε να καλλιεργείται από τους υποδουλωμένους Μεσσηνίους. Στο 2^ο μισό του 7^{ου} αι. όμως μια μακρόχρονη επανάσταση των Μεσσηνίων, με την υποστήριξη των Αρκάδων και της ισχυρής πόλης του Άργους (που έως τότε ήλεγχε όλη την ανατολική Πελοπόννησο) προκάλεσε έντονη κρίση του 'κόσμου' της Σπάρτης που ξεπεράστηκε νικηφόρα μόνο με την συσπείρωση όλων των δυνάμεών της (ο λεγόμενος 2^{ος} μεσσηνιακός πόλεμος).

Μετά τον μεγάλο αυτό κίνδυνο το σπαρτιατικό κράτος, που κατά τον 8^ο αι. συμμετείχε ενεργά στην ελληνική πολιτιστική ζωή (όπως φαίνεται μεταξύ άλλων από τα γλαφυρά ποιήματα του Αλκμάνα [IV 1.3.4], τις ελεγείες του Τυρταίου αλλά και την άνθιση της λακωνικής τέχνης του 7^{ου}/6^{ου} αι.), προσέλαβε όλο και περισσότερο τον χαρακτήρα ενός άκαμπτου, καχύποπτου συστήματος που προσπαθούσε να θωρακιστεί από ξένες επιδράσεις και νεωτερισμούς, απορρίπτοντας ακόμα και την οικονομία του χρήματος! Η ταυτόσημη εικόνα της Σπάρτης στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη δείχνει ότι αυτή η εξέλιξη δεν μπορεί να χρονολογηθεί στον 5^ο αι. –ή στην περίοδο μετά τους περσικούς πολέμους (!) (αντίθετα L. Thommen, *Lakedaimonion Politeia*, Stuttgart 1996).

Η ιδιαίτερη μουσική παράδοση της Λακεδαιμόνας με τους μεγαλειώδεις χορούς και τις εκτελέσεις χορικής ποίησης διατήρησε την μεγάλη φήμη της σε ολόκληρη την Ελλάδα. Το θεσμικό πλαίσιο του σπαρτιατικού 'κόσμου' δεν παρουσίασε όμως περαιτέρω εξέλιξη στη διάρκεια του 6^{ου} αι. Κανείς επίσης δεν ήταν διατεθειμένος να παραχωρήσει στους περιοίκους δυνατότητες ανόδου στην τάξη των πολιτών της Σπάρτης. Αντίθετα όσοι 'όμοιοι' αποτύγχαναν στην στρατιωτική υπηρεσία ή για οικονομικούς λόγους δεν μπορούσαν πλέον να συνεισφέρουν το μερίδιό τους στα *συσσίτια* αναγκάζονταν να υποβιβαστούν σε μια τάξη 'κατωτέρων' (*ύπομειόνες*)· επομένως ήδη το ζήτημα της διατήρησης του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος οδήγησε στον αυστηρό έλεγχο των γεννήσεων και την σταθερή μείωση του αριθμού των πολιτών από γενιά σε γενιά.

1.4.3 Την πολεμική επέκταση της Σπάρτης στην Πελοπόννησο διαδέχτηκε γύρω στο 560 η πολιτική της σύναψη συμμαχιών με τα γειτονικά κράτη που δεν είχαν κατακτηθεί έως τότε. Έτσι στο 2^ο μισό του 6^{ου} αι. δημιουργήθηκε στη νότια Ελλάδα μια ισχυρή συμμαχία υπό τον έλεγχο της Σπάρτης, από την οποία για μεγάλο διάστημα κατάφερε να κρατήσει αποστάσεις μόνο το φιλόδοξο Άργος, ο παλιός αντίπαλος της Σπάρτης.

Συνάπτοντας στενότερες σχέσεις τόσο με τον ηγεμόνα των Λυδών (Κροίσο, 1.3.3) όσο και με τον αιγύπτιο Φαραώ Αμαση η Σπάρτη εντάχθηκε ως η αναγνωρισμένη ηγετική δύναμη της Ελλάδας (Ηρόδ. 1,69 και 3,47) στο σύστημα των ισχυρών κρατών της Εγγύς Ανατολής τα οποία αναπτύσσονταν μετά την κατάρρευση της Ασσυρίας (612), στο οποίο επίσης ανήκαν το μηδικό κράτος των Εκβατάνων και το νεοβαβυλωνιακό κράτος του Ναβουχοδονώσορα Β' (605-562). Τη νικηφόρα επανάσταση του υποτελούς βασιλιά των Περσών Κύρου Β' (περίπου 560-529· 1.3.6) εναντίον του ανώτερου του Αστυάγη των Μήδων (γύρω στο 550) και την πλήρη καταστροφή του Κροίσου (546 π.Χ.) ακολούθησε το 539 η υποταγή της Βαβυλώνας στους Πέρσες και τελικά το 525/4 η κατάληψη της Αιγύπτου από τον διάδοχο του Κύρου Καμβύση (529-522). Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν μια ριζική μεταβολή της διεθνούς πολιτικής κατάστασης που η Σπάρτη και τα ελληνικά κράτη στο σύνολό τους αδυνατούσαν να επηρεάσουν. Στη συνέχεια όμως οι πολυέξοδες επεμβάσεις της Σπάρτης εναντίον της θαλάσσιας ηγεμονίας του τυράννου της Σάμου Πολυκράτη (1.3.5) το 524 και –με εναλλασσόμενα μέτωπα– στην Αττική (511-506· 1.5.4-5) αφήνουν να διαφανεί ότι στα τέλη

του 6^{ου} αι. η δύναμη της 'Πελοποννησιακής Συμμαχίας' ήταν όλο και περισσότερη έτοιμη να αναλάβει έναν πραγματικά ηγετικό ρόλο στο Αιγαίο.

Βιβλιογραφικές αναφορές: Για την γρήγορη κατάρρευση της θεσσαλικής ηγεμονίας στην κεντρική Ελλάδα γύρω στο 570 βλ. G.A. Lehmann, "Thessaliens Hegemonie über Mittelgriechenland im 6. Jh. v. Chr.", *Boreas* 6 (1983) 35-43. Για την αρχαία παράδοση της Σπάρτης 'του Λυκούργου' βλ. E.N. Tigerstedt, *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*, 2 τόμοι (Uppsala 1974)· για την ιστορία της έρευνας βλ. την έσοχη εισαγωγή του K. Christ (εκδ.), *Sparta* (Darmstadt 1986) 1-72· για την ερμηνεία της 'μεγάλης ρήτρας' βλ. Kl. Bringmann, "Die Grosse Rhetra u. die Entstehung des spartanischen Kosmos", ό.π. 351-386· P. Oliva, *Sparta and her Social Problems* (Amsterdam 1971)· A. Powell (εκδ.), *Classical Sparta: Techniques behind her Success* (London 1989)· A. Powell-St. Hodkinson (εκδ.), *The Shadow of Sparta* (London-New York 1994).

1.5 Από τον Σόλωνα στον Κλεισθένη: η πορεία της Αθήνας προς το δημοκρατικό πολίτευμα

1.5.1 Την ίδια εποχή και κάτω από παρόμοιες συνθήκες η πόλη της Αθήνας εξελίχθηκε με τρόπο ριζικά διαφορετικό από τη Σπάρτη: αποφασιστικής σημασίας γεγονός στην αρχαϊκή ιστορία της Αθήνας αποτελεί αναμφισβήτητα η συνένωση των κύριων περιοχών της αττικής χερσονήσου (της *ἀκτῆς* μέχρι το Σούνιο, που περιλάμβανε σημαντικούς οικισμούς) υπό την εξουσία του κράτους 'των Αθηναίων' που ελεγχόταν από την Αθήνα και το φρούριο της Ακρόπολης. Η μυθική παράδοση απέδωσε το επίτευγμα αυτό, το οποίο αποτελεί μέρος της ιστορικής εξέλιξης από την εποχή των μυκηναϊκών οικισμών, στον γενικό συνοικισμό που πραγματοποίησε ο ιδρυτής-βασιλιάς Θησέας. Μόνο η Ελευσίνα με το μεγάλο ιερό της Δήμητρας και ορισμένες συνοριακές περιοχές της βόρειας και βορειοανατολικής Αττικής ενσωματώθηκαν στην αθηναϊκή ένωση πόλεων μόλις στην αρχαϊκή περίοδο.

Η Αθήνα, όπως και η Σπάρτη, δεν συμμετείχε στην αποικιστική κίνηση του 8^{ου} και 7^{ου} αι., γεγονός που εξηγείται ικανοποιητικά από τον δυναμισμό αλλά και την πλεονεκτικότερη γεωγραφική θέση και εμπειρία των γειτονικών παραλιακών πόλεων της Εύβοιας στον 8^ο αι. και αργότερα των πόλεων του Ισθμού, των Μεγάρων και της Κορίνθου (1.3.1, 1.3.2). Σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης το τεράστιο μέγεθος της επικράτειας της πόλης (περισσότερο από 2500 τ.χλμ.), που αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για τη μεγάλη ανάπτυξη της γεωργίας.

Λίγα είναι γνωστά σχετικά με την ιστορία και το πολίτευμα της Αθήνας πριν από τον Σόλωνα· ήδη οι αθηνογράφοι που αρχίζουν να γράφουν γύρω στο 400 αναφέρουν απλές εικασίες, χωρίς να στηρίζονται στην παράδοση ή την ιστορική μνήμη. Τα τελευταία θεσμικά κατάλοιπα της παραδοσιακής βασιλείας παραμερίστηκαν στις αρχές του 7^{ου} αι. –ο σωζόμενος κατάλογος των εκλεγμένων στο νέο ετήσιο αξίωμα του επώνυμου *ἀρχοντα* της πόλης αρχίζει το έτος 683. Παράλληλα με τους *ἀρχοντες* που ήταν επιφορτισμένοι με τα σημαντικότερα διοικητικά καθήκοντα δρουν στο εξής, επίσης ως αιρετοί αξιωματούχοι με ετήσια θητεία, ο (θηρησκευτικών αρμοδιοτήτων) *βασιλεύς*, ο *πολέμαρχος* και η δικαστική επιτροπή των *δέκα θεσμοθετών*. Τα λίγα ονόματα αξιωματούχων που μαρτυρούνται από την εποχή αυτήν ανήκουν αποκλειστικά στα μεγάλα αριστοκρατικά γένη της Αττικής.

1.5.2 Μετά τα μέσα του 7^{ου} αι. η κρίση της άρχουσας τάξης των αριστοκρατών

έγινε φανερό και στην Αττική το πρώτο σύμπτωμα παρουσιάστηκε στη δεκαετία του 630 με την πραξικοπηματική απόπειρα του αριστοκράτη Κύλωνα (ολυμπιονίκης στον δίαυλο το 640) που κατέλαβε την Ακρόπολη με τους οπαδούς του και με στρατεύματα του πεθερού του, του τυράννου των Μεγάρων Θεαγένη (1.3.5) (Ηρόδ. 5,71 και Θουκ. 1,126,3 κ.ε.). Η βίαιη καταστολή του πραξικοπήματος του Κύλωνα από τον άρχοντα Μεγακλή της οικογένειας των Αλκμεωνιδών παραβίασε απροκάλυπτα το ιερό δικαίωμα του ασύλου (*κυλώνειο άγος*) οδηγώντας σε άσβεστο μίσος και νέες διαμάχες μεταξύ των αθηναίων αριστοκρατών.

Η πρώτη (σχετικά εκτενής) κωδικοποίηση του δικαίου της Αθήνας που ανατέθηκε στον νομοθέτη Δράκοντα θα πρέπει επομένως να θεωρηθεί κυρίως προσπάθεια πολιτικής σταθεροποίησης με τη βοήθεια της αυστηρής εφαρμογής των νόμων και των διαδικασιών (γύρω στο 624).

1.5.3 Περίπου μια γενιά αργότερα η κρίση στην Αττική παρουσίασε νέα δραματική όξυνση. Χάρη στα εκτενή αποσπάσματα από τα πολιτικά ποιήματα του Σόλωνα (IV 1.3.3) είναι αρκετά γνωστά τα πολιτικοκοινωνικά προβλήματα του τέλους του 7^{ου} αι., κυρίως οι μοιραίες συνέπειες της αυστηρής νομοθεσίας για τα χρέη και των αυξανόμενων οικονομικών δυσχερειών των μικρομεσαίων γεωργών της Αττικής που οφείλονταν στους υψηλούς φόρους (1.3.5) και τα ενοίκια. Στην όξυνση της κρίσης συνέβαλαν και οι αποτυχίες των Αθηναίων στη μακρόχρονη διένεξη με τα γειτονικά Μέγαρα για την κατοχή της Σαλαμίνας.

Παρά το βαθύ χάσμα ανάμεσα στους ισχυρούς κύκλους των αριστοκρατών και τον δήμο, το 594/3 εκλέχθηκε άρχων και *διαλλακτής* με έκτακτες εξουσίες ο Σόλων (από τον αριστοκρατικό οίκο των Μεδοντιδών), ο οποίος στα ποιήματά του είχε υποστηρίξει δημόσια την ανάγκη ριζικών μεταρρυθμίσεων και συμφιλίωσης των τάξεων με σκοπό την αποκατάσταση της *εὐνομίας*.

Τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, ο οποίος απέρριψε απερίφραστα τις προτάσεις και των δύο στρατοπέδων να τον στηρίξουν στην περίπτωση που σφετεριστεί την εξουσία ως τύραννος, αρχικά συνιστούσαν συγκεκριμένα αποφασιστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της οξείας κρίσης, κυρίως η απροσδόκητη διαγραφή των χρεών (*σεισάχθεια*) και η απαγόρευση της πώλησης χρεοκοπημένων οφειλετών ως δούλων (καθώς και η γενναιόδωρη εξαγορά πολλών Αθηναίων που είχαν ήδη γίνει δούλοι με έξοδα της πολιτείας). Έθεσε επίσης ένα ανώτατο όριο στην κληρονομιά ακίνητης περιουσίας και απαγόρευσε την εξαγωγή όλων των γεωργικών προϊόντων από την Αττική (με εξαίρεση το αθηναϊκό ελαιόλαδο που ήταν περιζήτητο σε όλη τη Μεσόγειο).

Ο Σόλων αρνήθηκε επίσης αποφασιστικά να επιβάλει τον αναδάσμο της γης που θα οδηγούσε αναγκαστικά σε αιματοχυσία και νέες αδικίες. Όσον αφορά τις μακροπρόθεσμες πολιτικοκοινωνικές συνέπειες, πολύ μεγαλύτερη σημασία είχε το νομοθετικό έργο του (οι *θεσμοί*) που παρ'εξουσίας συγχρονιστικά σε όλους σχεδόν τους τομείς της ζωής και δημοσιεύθηκε σε ξύλινες πινακίδες (συλλογή υλικού στο E. Ruschenbusch, *Σόλωνος Νόμοι*, Wiesbaden 1966). Η νομοθεσία του Σόλωνα άλλαξε ριζικά τους θεσμούς και την πολιτειακή δομή του αθηναϊκού κράτους με τη θέσπιση νέων διατάξεων, οδηγιών προς τους αξιωματούχους και συγκεκριμένων δικονομικών ρυθμίσεων. Όσον αφορά εξάλλου τις πληροφορίες στην *Αθηναίων πολιτεία* του Αριστοτέλη και στη βιογραφία του Σόλωνα από τον Πλούταρχο πρέπει να θεωρήσουμε ότι και οι δύο αυτές πηγές (καθώς και η παράδοση των *Αθίδων* που υπόκειται σ' αυτές) γνώριζαν σε γενικές γραμμές όχι μόνο την ποίηση αλλά και το ίδιο το νομοθετικό έργο του Σόλωνα. Αντίθετα τα αποδεδειγμένα ψευδή στοιχεία που συναντούμε συχνά στους αττικούς δικανικούς λόγους του 4^{ου} αι. πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον μεγαλύτερο δυνατό σκεπτικισμό.

Με τη νέα διαίρεση του συνόλου των πολιτών σε τέσσερις εισοδηματικές τάξεις (ανάλογα με τη γεωργική παραγωγή που όμως μπορούσε εύκολα να υπολογιστεί σε χρήμα) τα πολιτικά δικαιώματα του καθενός προσδιορίζονται με βάση τις στρατιωτικές υποχρεώσεις. Από τους ευγενείς *ίππεις* (αποτελούν τη δεύτερη τάξη με ελάχιστο εισόδημα 300 μεδίμνων) προήλθε η πρώτη τάξη των *πεντακοσιομεδίμνων*, τα μέλη της οποίας είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα εκλογής στα ανώτατα πολιτικά αξιώματα με ετήσια θητεία. Προϋπόθεση για την εκλογή στη νέα βουλή (την οποία αποτελούσαν 400 Αθηναίοι από τις τέσσερις παραδοσιακές αττικές φυλές εκλεγμένοι για έναν χρόνο) ήταν το ελάχιστο εισόδημα της τρίτης τάξης των *ζευγιδών*, οι οποίοι αποτελούσαν τον κύριο κορμό της οπλιτικής φάλαγγας: μια 'βουλή του δήμου' δομημένη με ταυτόσημο τρόπο κατά φυλές μαρτυρείται την ίδια εποχή και στην πόλη της Χίου. Αλλά και στην κατώτερη τάξη των *θητών* ο Σόλων παραχώρησε τη συμμετοχή στη συνέλευση του δήμου (*ἐκκλησία*) και στο λαϊκό δικαστήριο (*ήλιαία*) προσφέροντας έτσι εντελώς συνειδητά τη βάση για την ενεργό συμμετοχή τους στην πολιτική (βλ. π.χ. Σόλων απ. 5 West). Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η θέσπιση της λεγόμενης λαϊκής αγωγής, δηλ. του δικαιώματος μήνυσης όχι μόνο για όποιον βιάζεται άμεσα αλλά και για *κάθε* Αθηναίο, σε περιπτώσεις κοινού συμφέροντος.

Η ρήξη με τις αξιώσεις και τις συνήθειες των αριστοκρατών, των οποίων η κυριαρχία περιορίστηκε, δεν θα μπορούσε να γίνει σαφέστερη τόσο στο δημόσιο δίκαιο όσο και στην πολιτική ορολογία. Ακόμα και το ισχυρό (αριστοκρατικό) συμβούλιο του Άρειου Πάγου αναμορφώθηκε ως προς τη σύνθεση και εν μέρει ως προς τις αρμοδιότητές του: η διά βίου συμμετοχή μπορούσε να αποκτηθεί μόνο ύστερα από θητεία σε ένα από τα ανώτατα αιρετά διοικητικά αξιώματα (συμπεριλαμβανομένης και της συμμετοχής στο συμβούλιο των *ἔξι θεσμοθετών* που αναλάμβανε την προεδρία του λαϊκού δικαστηρίου). Ο Άρειος Πάγος όμως διατήρησε σημαντικό πολιτικό βάρος και με τον νέο του ρόλο ως 'συμβουλευτικό όργανο' που διαρκώς συνεδρίαζε κεκλεισμένων των θυρών (όπως η Σύγκλητος της κλασικής ρωμαϊκής δημοκρατίας), κυρίως μέσω των αρμοδιοτήτων που είχε σχετικά με την λογοδοσία των απερχόμενων αξιωματούχων.

1.5.4 Για περισσότερο από μια δεκαετία μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα ξεσπούσαν στην Αθήνα συνεχώς διαμάχες στο επίκεντρο των οποίων βρισκόταν ο αγώνας για την κατάκτηση του πανίσχυρου αξιώματος του επώνυμου άρχοντα: *έγκυρη* εκλογή άρχοντα δεν πραγματοποιήθηκε επανειλημμένα, με αποτέλεσμα να αναγραφεί *ἀναρχία* στους επίσημους καταλόγους των επωνύμων αρχόντων (Αριστ. *Αθ. πολ.* 13). Το 582/1 ο άρχων Δαμασίας επέβαλε μια σύντομη τυραννίδα υπερβαίνοντας την ετήσια θητεία του αξιώματός του. Μετά την πτώση του το 580/79 η Αθήνα κυβερνήθηκε για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα από μια ομάδα ισότιμων αρχόντων, πέντε αριστοκρατών και εκπροσώπων του δήμου που προφανώς έθεσαν τέλος στην διαμάχη των δύο μεγάλων κοινωνικοπολιτικών 'τάξεων' –με τη σολώνεια έννοια– για τα ανώτατα αξιώματα, η επανεκλογή στα οποία απαγορεύτηκε στο εξής αυστηρά.

Η αξία των μεταρρυθμίσεων του Σόλωνα αποδείχθηκε και σε άλλους τομείς: όπως δείχνει η τεράστια εξάπλωση των αττικών αργείων από το 580 σε όλον τον χώρο της Μεσογείου, η βιοτεχνία και το εμπόριο γνώρισαν εντυπωσιακή ανάπτυξη. Η κοπή των αθηναϊκών νομισμάτων που αρχίζει στη διάρκεια του 6^{ου} αι. (*VIII 6.2.6*) στηρίχτηκε στην παραγωγή των ορυχείων αργύρου του Λαυρείου (στη νοτιοανατολική Αττική). Η πόλωση μεταξύ από τη μία πλευρά των πλούσιων αριστοκρατών και από την άλλη των εξαθλιωμένων μικροκαλλιεργητών και των ανερχόμενων μεσαίων τάξεων είχε προφανώς εκτονωθεί σημαντικά. Στην δεκαετία του 560 παρουσιάστηκε το νέο πρόβλημα αν η δύναμη συνοχής της πόλης θα μπορούσε να ελέγξει μακροπρόθεσμα τις εντάσεις ανάμεσα στις διαφορετικές περιοχές της Αττικής με τα αποκλίνοντα συμφέροντά τους και τους εξαιρετικά φιλόδοξους τοπικούς ηγέτες τους. Η θεσμοθέτηση της μεγάλης 'εθνικής εορτής' των Παναθηναίων, που γιορταζόταν

με λαμπρότητα στο *ἄστυ*, το 566/5, όταν επώνυμος άρχων ήταν ο Φιλαΐδης Ιπποκλείδης, πρέπει να θεωρηθεί σύμπτωμα του προβλήματος αυτού, τη στιγμή που η πολιτική ζωή προσδιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από την αντιπαράθεση τριών ομάδων που είχαν τον χαρακτήρα 'τοπικών κομμάτων' (με επικεφαλής μέλη αριστοκρατικών οικογενειών). Οι *Πεδιείς/Πεδιακοί* ανήκαν στο κόμμα του Ετεοβουτάδη Λυκούργου που υποστηριζόταν κυρίως από τους κατοίκους της πλούσιας πεδιάδας του Κηφισού γύρω από το άστυ, ενώ ο Μεγακλής, εγγονός του Αλκμεωνίδη που ευθυνόταν για το 'κυλώνειο άγος', ήταν επικεφαλής των *Παραλίων* (δηλ. της δυτικής-νοτιοδυτικής Αττικής). Ηγέτης της ισχυρής ομάδας των *Διακρίων* (των κατοίκων της βόρειας και ανατολικής Αττικής) ήταν ο Πεισίστρατος από τη Βραυρώνια, ένας ευγενής με μεγάλες στρατιωτικές διακρίσεις, του οποίου η οικογένεια καταγόταν από τον αρχαίο βασιλικό οίκο των Νηλειδών. Οι τοπικιστικές εντάσεις μεταξύ των Αθηναίων πολιτών, οι οποίες αντικατοπτρίζονταν στο φάσμα αυτών των 'κομμάτων', ξεπεράστηκαν αργότερα για πρώτη φορά χάρη στον μηχανισμό συγχώνευσης που εφάρμοσε η κλεισθένεια μεταρρύθμιση της βουλής και των φυλών (1.5.5).

Οι πρώτες προσπάθειες του Πεισίστρατου για την εγκαθίδρυση τυραννίδας (561/0 και 557/6) –η δεύτερη αρχικά σε συνεργασία με τον Μεγακλή– απέτυχαν. Ύστερα από μια μακρά εξορία ο Πεισίστρατος συγκέντρωσε τεράστια κέρδη από ορυχεία στη Μακεδονία και τη Θράκη, εισέβαλε στην Αττική και κατέλαβε την Ακρόπολη με μισθοφορικά στρατεύματα και ξένη βοήθεια. Οι θεομοί και οι πολιτειακές δομές της Αθήνας υπέστησαν λίγες μόνο αλλαγές: για την άσκηση της εξουσίας ακούσε ο συνεχής (έμμεσος) έλεγχος του αξιώματος του επώνυμου άρχοντα. Σημαντικές για την εξασφάλιση της εξουσίας αποδείχθηκαν οι εξωτερικές διασυνδέσεις του καθεστώτος, κυρίως με τους τυράννους της Νάξου (Λύγδαμη) και της Σάμου (Πολυκράτη, 1.3.5). Κάτω όμως από την εξουσία του Πεισίστρατου, και κυρίως των γιων του (από το 528/7), επιχειρείς προτάσεις συνεργασίας έγιναν και προς τους αντιπάλους τους από τους μεγάλους αριστοκρατικούς οίκους της Αττικής: έτσι ο Κλεισθένης, γιος του Μεγακλή και αργότερα μεταρρυθμιστής, κατέλαβε το αξίωμα του επώνυμου άρχοντα το 525/4 (δηλ. στην περίοδο της τυραννίδας), ενώ ο πρεσβύτερος Μιλτιάδης των Φιλαΐδων δημιούργησε στη Λήμνο και τη Θρακική Χερσόνησο μια δική του ηγεμονία με την υποστήριξη της Αθήνας. Στην απέναντι ακτή του Ελλήσποντου μια άλλη τυραννίδα-δορυφόρος της Αθήνας επικράτησε στο Σίγειο πάνω στον θαλάσσιο εμπορικό δρόμο του Πόντου που αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία για τον εφοδιασμό της Αττικής με σιτηρά. Στην εποχή του μεγάλου βασιλιά Δαρείου Α' (522/1 – 486) αυτές οι προκεχωρημένες βάσεις περιήλθαν γρήγορα στην τόσο διοικητικά όσο και οικονομικο-πολιτικά εντονότερη κυριαρχία των Περσών.

Παρά τη σχετικά υψηλή φορολογία η τυραννίδα της Αθήνας εξασφάλισε με έξυπνες μεταρρυθμίσεις και την υποστήριξη του λαού. Το τέλος μιας μακράς περιόδου πολιτικής σταθερότητας, οικονομικής ανάπτυξης, γενναϊόδωρης πατρωνίας στην αυλή των τυράννων, καθώς και της μεγαλοπρεπούς οικοδομικής πολιτικής στην Αθήνα (μεταξύ άλλων της οικοδόμησης του Ολυμπίου και ενός νέου ναού της Αθήνας στην Ακρόπολη) σήμανε η δολοφονική απόπειρα των τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα το 514 με σκοπό την προσωπική εκδίκηση (αργότερα παρουσιάστηκαν ως ήρωες της δημοκρατίας), θύμα της οποίας έπεσε ο Πεισιστρατίδης Ίππαρχος. Παρά τα σκληρά καταπιεστικά μέτρα του Ιππία, του γιου του Πεισίστρατου που επέζησε, εκδηλώθηκε αντίσταση τόσο στο εσωτερικό όσο και από την πλευρά των εξόριστων αντιπάλων. Ο Ιππίας όμως αναγκάστηκε να παραδοθεί το 510 μόνο μετά την επέμβαση του φιλόδοξου βασιλιά της Σπάρτης Κλεισμένη Α' και αποσύρθηκε στο Σίγειο κάτω από την επικυριαρχία των Περσών.

1.5.5 Στους κομματικούς αγώνες που ακολούθησαν ο Αλκμεωνίδης Κλεισθένης κατάφερε ύστερα από μακρόχρονες ταραχές να επιβληθεί με ένα πολύπλοκο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα (από το 507) που συμπλήρωσε την σολώνεια πολιτειακή τάξη με τη νέα πολιτική έννοια της *ισονομίας*. Στην Αθήνα η *ισονομία* διατηρήθηκε ως χαρακτηρισμός του πολιτεύματος παράλληλα με τη μεταγενέστερη έννοια 'δημοκρατία' (1.7.1).

Σε αντίθεση με τον Σόλωνα, δεν διαθέτουμε καμιά προσωπική μαρτυρία του Κλεισθένη που να διαφωτίζει τα κίνητρα και τις απόψεις του μεταρρυθμιστή: οι Αθηναίοι πολίτες είχαν αποδεχθεί ανεπιφύλακτα αυτή τη νέα τάξη ήδη στο κρισίμο έτος 507 και την υπερασπίστηκαν με επιτυχία εναντίον προαξιοκρασιακών αποπειρών στο εσωτερικό και των επεμβάσεων του σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένη Α΄. Ο δήμος απέρριψε επίσης το αίτημα του Πέρση αντιβασιλέα στις Σάρδεις (μετά το 505) να επιτραπεί στον έκπτωτο τύραννο Ιππία η επιστροφή στην Αθήνα, θεωρώντας αναπόφευκτους τους κινδύνους που συνεπαγόταν η εχθρότητα της αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών.

Πυρήνας της κλεισθένιας μεταρρύθμισης της βουλής και των φυλών ήταν η αναδιάρθρωση του συλλογικού σώματος των πολιτών (εκτός των τεσσάρων αριστοκρατικών, δημιουργήθηκαν αττικέσιονικές φυλές που ήταν ανοικτές και σε νέες κοινωνικές ομάδες). Για να αποφευχθεί ο σχηματισμός κομματικών ομάδων τοπικού χαρακτήρα η Αττική διαιρέθηκε σε τρεις νέες περιοχές: την 'πόλη' (που περιλάμβανε την πεδιάδα του Κηφισού και τα ενδότερα της παραλιακής ζώνης), τα 'παράλια' (από την Ελευσίνα μέχρι την ανατολική Αττική) και την 'ενδοχώρα'. Οι κοινότητες (*δήμοι*) που υπήρχαν από παλιά στις περιοχές αυτές (συμπεριλαμβανομένων και των δήμων που πλέον αποτελούσαν την πόλη) χωρίστηκαν σε δέκα ομάδες ανάλογα με τον αριθμό των πολιτών τους, και κάθε μια αποτελούσε ως *τριτύς* μαζί με άλλες δύο ομάδες δήμων παρόμοιου μεγέθους από τις άλλες δύο περιοχές μια νέα φυλή. Κάθε μια από αυτές τις δέκα νέες φυλές συμμετείχε με πενήντα βουλευτές στη 'βουλή του δήμου', τη βουλή των 'πεντακοσίων', και έπρεπε να συμμετάσχει στον σημαντικά ενισχυμένο στρατό οπλιτών της Αθήνας με ένα στρατιωτικό σώμα (*τάξις*, περίπου 900-1000 άντρες) με έναν στρατηγό –κάτω από τις διαταγές του *πολεμάρχου* που εκλεγόταν με ετήσια θητεία. Η βάση όμως της νέας οργάνωσης της πόλης ήταν οι δήμοι, η αυτοδιοίκηση των οποίων ενισχύθηκε σημαντικά και όπου κάθε χρόνο καθορίζονταν οι βουλευτές ανάλογα με τον αριθμό των πολιτών. Οι αντιπρόσωποι κάθε μιας από τις δέκα φυλές στη βουλή, οι οποίοι εκπροσωπούσαν *αναλογικά* όλη την Αττική, κατείχαν ως *πρυτάνεις* για ένα δέκατο του έτους την προεδρία τόσο της βουλής όσο και της εκκλησίας που συνεδρίαζε τακτικά και προετοίμαζαν την ημερήσια διάταξη (συμπεριλαμβανομένων και των ψηφισμάτων/*πρυοβουλειμάτων* που η βουλή εισήγαγε στην εκκλησία του δήμου) ανεξάρτητα από τους ανώτατους αξιωματούχους. Την ίδια εποχή η βουλή των 'πεντακοσίων' απέκτησε μόνιμη έδρα σε μεγάλο κτίριο της νέας αγοράς.

Στην εποχή του Κλεισθένη εγκαινιάστηκε επίσης ο θεσμός του *οστράκισμου* ('ψηφοφορία με θραύσματα αγγείων') που αποσκοπούσε στην αποφυγή της επιστροφής της τυραννίδας και αρχικά προέβλεπε μια μυστική ψηφοφορία κάθε έτος στη βουλή για να διαπιστωθεί ποιος Αθηναίος έπρεπε να θεωρηθεί 'επικίνδυνος'. Στην περίπτωση που μια (σχετική) πλειοψηφία τουλάχιστον 200 βουλευτών ψήφιζε εναντίον ενός συγκεκριμένου πολιτικού, ο πολιτικός αυτός έπρεπε να εγκαταλείψει για δέκα χρόνια την Αττική χωρίς συνέπειες για την υπόληψη και την περιουσία του. Ο θεσμός αυτός εφαρμόστηκε όμως για πρώτη φορά στην εποχή του Θεμιστοκλή –δηλ. κάτω από την απειλή της περσικής εισβολής– και μόνο με τη μορφή ενός καθολικού δημοψηφίσματος όπου απαιτούνταν μια σχετική πλειοψηφία περισσότερων από 6000 ψήφους εναντίον ενός συγκεκριμένου πολιτικού (βλ. G.A. Lehmann, "Der Ostrakismos-Entscheid in Athen: von Kleisthenes zur Ära des Themistokles", *ZPE* 41, 1981, 85-99). Βασικός στόχος αυτής της 'αρνητικής' κρίσης εναντίον ενός πολίτη ήταν η μακροπρόθεσμη εξασφάλιση της λήψης κριτικών αποφάσεων για την εξωτερική πολιτική και την ασφάλεια της Αθήνας (και ταυτόχρονα της θέσης των υπεύθυνων πολιτικών) στο πλαίσιο μιας άμεσης δημοκρατίας.

Ένα φανερό πλήγμα εναντίον της τοπικής επιρροής των αριστοκρατικών γενών ήταν η απαγόρευση των πολυτελών τάφων, η οποία πρέπει επίσης να αποδοθεί στη μεταρρυθμιστική νομοθεσία του Κλεισθένη και εφαρμόστηκε αυστηρά για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά το 500. Αυτή η νέα ρύθμιση συμπληρώθηκε πατριωτικά με την ανέγερση στον Κεραμεικό, μπροστά στην πύλη του Διτύλου,

ενός μεγαλοπρεπούς δημόσιου μνημείου για όλους τους Αθηναίους που έπεσαν στον πόλεμο.

Βιβλιογραφικές αναφορές. J. Bleicken, *Die athenische Demokratie* (Paderborn 1994)· Chr. Meier, *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen* (Frankfurt a.M. 1983)· K.-W. Welwei, *Athen. Vom neolithischen Siedlungsplatz zur archaischen Großpolis* (Darmstadt 1992)· R. Develin, *Athenian Officials 684-321 B.C.* (Cambridge 1989)· P. Oliva, *Solon. Legende und Wirklichkeit* (Konstanz 1988), M. Stahl, *Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen* (Stuttgart 1987)· P. Siewert, *Die Trittyen Attikas und die Heeresreform des Kleisthenes* (München 1982)· S.D. Lambert, *The Phratries of Attika* (Ann Arbor 1993).

1.6. Η εποχή των Περσικών Πολέμων

1.6.1 Για μεγάλο διάστημα τα ελληνικά κράτη δέχονταν την πίεση της αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών που με τον Δαρείο Α΄ είχε εξαπλωθεί μέχρι την Ευρώπη, στη Θράκη και τη Μακεδονία, όταν το 500 οι ιωνικές πόλεις που βρίσκονταν κάτω από την έλεγχο του σατράπη των Σάρδεων επαναστάτησαν εναντίον της περσικής κυριαρχίας και των τυραννικών καθεστώτων που υποστηριζόνταν από την αυτοκρατορία. Ενώ η Σπάρτη αρνήθηκε την υποστήριξη της, η Αθήνα που ούτως ή άλλως περίμενε περσικά αντίποινα (1.5.5) και η Ερέτρια βοήθησαν τους επαναστατημένους συγγενείς τους με πλοία. Παρά τις σημαντικές αρχικές επιτυχίες (όπως η βραχύβια κατάληψη των Σάρδεων και η προσχώρηση στην εξέγερση των ελληνικών πόλεων της Καρίας, του Ελλησπόντου και της Κύπρου) οι Ίωνες υποτάχτηκαν στους Πέρσες ύστερα από αγώνα έξι ετών. Η ανθηρή μητρόπολη Μίλητος καταστράφηκε με ωμότητα το 494, και ο πληθυσμός της μεταφέρθηκε στον κάτω Τίγρη. Εκτός από τις ποινές που επιβλήθηκαν στις υπόλοιπες ιωνικές πόλεις, η νέα τάξη ικανοποίησε την ανάγκη τους για πολιτική αυτονομία (βλ. Ηρόδ. 6.43,3), με αποτέλεσμα να αποφευχθεί η επιστροφή των τυραννικών καθεστώτων (με την αποστολή του Μαροδόνιου το 493/2, γαμπρού του μεγάλου βασιλιά). Η περσική ηγεσία ήταν όμως αποφασισμένη να τιμωρήσει και τις πόλεις της Ελλάδας που είχαν υποστηρίξει την επανάσταση. Έτσι διακυβευόταν η ανεξαρτησία όλης της Ελλάδας, και η σύγκρουση με τα ελληνικά κράτη που είχαν αποφασίσει να αντισταθούν –αυτή τη φορά κάτω από την δραστήρια ηγεσία της Σπάρτης– ήταν αναπόφευκτη.

Η πρώτη άριστα προετοιμασμένη εκστρατεία αντιποίνων κατευθύνθηκε με στρατό και στόλο δυτικά προς τα θρακικά παράλια με επικεφαλής τον Μαροδόνιο και απέτυχε το καλοκαίρι του 492 να φτάσει στην Ελλάδα μόνο επειδή μεγάλο μέρος του στόλου καταστράφηκε στο ακρωτήριο της χερσονήσου του Άθω εξαιτίας των μετεωμών (*έτησιαί*), πολύ συνηθισμένων στο Αιγαίο αυτή την εποχή του έτους. Δύο χρόνια αργότερα οι Πέρσες ακολούθησαν ένα νέο σχέδιο: μεταφέροντας ένα ισχυρό εκστρατευτικό σώμα ο στόλος παρέκαμψε τις Κυκλάδες, κατέλαβε και κατέστρεψε την Ερέτρια στην Εύβοια και κατέληξε στην ανατολική ακτή της Αττικής ύστερα από συμβουλή του πρώην τυράννου Ιππία. Στην πεδιάδα του Μαραθώνα όμως οι Αθηναίοι οπλίτες, έχοντας ως μόνους συμμάχους τους Πλαταιείς, κατατρόπωσαν απροσδόκητα τα επίλεκτα στρατεύματα της αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών.

1.6.2 Τώρα πλέον διακυβευόταν το στρατιωτικό γόητρο της περσικής αυτοκρατορίας. Έτσι ο Δαρείος, και από το 486 ο γιος και διάδοχός του Ξέρξης, ε-

τοίμασαν μια νέα εκστρατεία αντιποίνων, η οποία με ένα μεγάλο εκστρατευτικό σώμα –συννοδευμένο από τον στόλο στον οποίο υπερερούσαν αριθμητικά οι Φοίνικες– θα κατευθυνόταν προς την Ελλάδα ακολουθώντας τα θρακικά παράλια. Με πολυετή εργασία ανοίχτηκε μια πλατειά διώρυγα στη χερσόνησο του Άθω για να αποφευχθεί το επικίνδυνο πέρασμα του ακρωτηρίου (1.6.1) και κατασκευάστηκαν δύο θαλάσσιες γέφυρες στα στενά του Ελλησπόντου. Παράλληλα έγινε προφανώς μια συμφωνία με την Καρχηδόνα (Διόδωρος-Εφορος 11,1,4 και 11,20,1 κ.ε., ασαφώς Ηρόδ. 7,157-167), η οποία πάντα διατηρούσε στενές σχέσεις με τη μητρόπολή της Σιδώνα-Τύρο (1.3.6), και το καλοκαίρι του 480, ταυτόχρονα με την περσική εισβολή στην Ελλάδα, η Καρχηδόνα εξαπέλυσε μια ισχυρή επίθεση εναντίον των Συρακουσών, της Γέλας και του Ακράγαντα στη Σικελία. Έτσι ο γεωγραφικά περιορισμένος ελληνικός κόσμος, του οποίου η διάθεση για άμυνα δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη –η πλειοψηφία στα ομοσπονδιακά κράτη των Θεσσαλών και Βοιωτών ήταν έτοιμη να προσχωρήσει στους Πέρσες– βρέθηκε σχεδόν εντελώς περικυκλωμένος από Ανατολή και Δύση.

Αποφασιστικής ιστορικής σημασίας ήταν το γεγονός ότι στην Αθήνα της δεκαετίας του 480 ο πολιτικός Θεμιστοκλής, επώνυμος άρχοντας (1.5.1) ήδη το 493/2, κατόρθωσε να επιβληθεί με ένα φιλόδοξο αλλά επικίνδυνο στρατηγικό σχέδιο και να εξασφαλίσει διαρκώς την ηγετική του θέση στο αξίωμα του στρατηγού: στην περίοδο 487–482 σχεδόν κάθε χρόνο οι ουσιαστικές πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονταν μέσω του οστρακισμού (1.5.5). Το σχέδιο του Θεμιστοκλή βασιζόταν στην συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η θάλασσα άμυνα προσέφερε τη μόνη πραγματική ευκαιρία αντιμετώπισης της επικείμενης περσικής εισβολής: στα επικίνδυνα ύδατα των ελληνικών παραλίων η αριθμητική υπεροχή των Περσών δεν θα είχε τόσο μεγάλη βαρύτητα όσο σε μια σύγκρουση στην ξηρά.

Παρά τη νίκη της οπλιτικής φάλαγγας στον Μαραθώνα λίγα μόνο χρόνια πριν, η αθηναϊκή εκκλησία του δήμου αποφάσισε να κατασκευάσει με τις δικές της δυνάμεις –με κρατικές δαπάνες και με μεγάλες έκτακτες εισφορές των πλουσιότερων πολιτών (λειτουργίαι)– έναν στόλο 200 πολεμικών πλοίων (τριήρων, η κάθε μια με 170 κωπηλάτες και με ένα ισχυρό απόσπασμα πεζοναυτών στο κατάστρωμα) μετατρέποντας έτσι την Αθήνα σε ηγετική ναυτική δύναμη της Ελλάδας. Τη δύσκολη και επικίνδυνη υπηρεσία των κωπηλατών στις τριήρεις ανέλαβαν κυρίως οι φτωχότεροι πολίτες (θήτες, 1.5.3), που έως τότε ήταν αποκλεισμένοι από την στρατιωτική υπηρεσία, με αποτέλεσμα η στρατιωτική δύναμη της Αθήνας αυτόματα να υπερδιπλασιαστεί: ταυτόχρονα όμως τέθηκε η αποφασιστική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της ‘ριζοσπαστικής’ δημοκρατίας στην Αθήνα.

1.6.3 Το 481 τα ελληνικά κράτη που είχαν αποφασίσει να αντισταθούν σχημάτιζοντας την ‘ομοσπονδία των Ελλήνων’ παρέδωσαν την αρχηγία στη Σπάρτη, αλλά υιοθετώντας το πολεμικό σχέδιο του Θεμιστοκλή αποφάσισαν να επιδιώξουν την κρίσιμη στρατιωτική αναμέτρηση στη θάλασσα και στην ξηρά απλά να καθυστερήσουν σε στενά περάσματα τον στρατό που διοικούσε ο ίδιος ο μεγάλος βασιλιάς. Το καλοκαίρι του 480 ο ενωμένος ελληνικός στόλος (τα αθηναϊκά πλοία αποτελούσαν περισσότερο από τον μισό) κατάφερε να αντιμετωπίσει στο Αρτεμίσιο (στο βόρειο άκρο της Εύβοιας) τον περσικό στόλο που ήταν ήδη εξασθενημένος από ισχυρές θύελλες, ενώ το πέρασμα των Θερμοπυλών καταλήφθηκε με προδοσία παρ’ όλη τη γενναία αντίσταση του σπαρτιάτη βασιλιά Λεωνίδα. Ο Λεωνίδας και οι λίγοι άντρες που παρέμειναν οικειοθελώς μαζί του θυσιάστηκαν σε έναν απεγνωσμένο αγώνα για να μπορέσει ο ελληνικός στόλος να υποχω-

ρήσει νότια την κατάλληλη στιγμή μέσω του στενού κόλπου της Χαλκίδας.

Ο Ξέρξης προέλασε μέσω της κεντρικής Ελλάδας μέχρι την Αθήνα και κατέστρεψε εντελώς την πόλη και την Ακρόπολη. Η πόλη είχε εκκενωθεί, η εξέλιξη όμως των γεγονότων που προϋποτίθεται στο υποτιθέμενο ψήφισμα του Θεμιστοκλή (εμφανίζεται για πρώτη φορά σε μια επιγραφή από την Τροιζήνα του 4^{ου}/3^{ου} αι.) είναι πλασματική και βασίζεται –σε αντίθεση με τη χρονικά πλησιέστερη περιγραφή του Ηρόδοτου– σε μια πατριωτική λαϊκή παράδοση της Αθήνας. Για να δώσει ένα γρήγορο τέλος στον πόλεμο ο Ξέρξης επιχείρησε μια εσπευσμένη επίθεση εναντίον των ελληνικών πλοίων που είχαν συγκεντρωθεί στον κόλπο μπροστά από την Σαλαμίνα. Ο ελληνικός στόλος ήταν όμως ακόμη ακέραιος και κατάφερε αποφασιστική νίκη εναντίον των Περσών στα στενά (τέλη Σεπτεμβρίου του 480). Μπροστά στην απειλή της ελληνικής αντιπύλης ο Μεγάλος Βασιλιάς και τα επίλεκτα στρατεύματά του αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν βιαστικά στην Ασία· ο σχετικά ισχυρός στρατός που άφησε στην κεντρική Ελλάδα κατατροπώθηκε τον επόμενο χρόνο από τον ανώτερο οπλισμό και την τακτική του ελληνικού στρατού. Ταυτόχρονα η ναυτική δύναμη των Περσών που ήταν σταθμευμένη στην Ιωνία καταστράφηκε ολοσχερώς στο ακρωτήριο Μυκάλη.

Στη Σικελία οι σύμμαχοι τύραννοι Γέλων των Συρακουσών και της Γέλας και Θήρων του Ακράγαντα κατατρόπωσαν τους Καρχηδόνιους κοντά στην Ιμέρα το καλοκαίρι του 480. Ύστερα από την ήττα αυτή η Καρχηδόνα κατάφερε να διατηρήσει μόνο λίγες βάσεις στη Σικελία και δεν επιχείρησε νέα επιθετική κίνηση για περισσότερο από 70 χρόνια. Με τον Ιέρωνα (478–466), τον αδελφό και διάδοχο του Γέλωνα, η τυραννίδα των Συρακουσών έφτασε στο απόγειο της δύναμής της και αποτέλεσε τη βάση για την άνθηση του ελληνισμού της Σικελίας. Το 474 ο Ιέρων με τον στόλο των Συρακουσών κατάφερε να κλονίσει στην Κύμη και την θαλάσσια κυριαρχία των Ετρούσκων στο Τυρρηνικό πέλαγος. Σε διάστημα λίγων ετών το κέντρο των πολιτικών αποφάσεων για την οικουμένη της Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής σε Ανατολή και Δύση είχε μετατοπιστεί στον χώρο των ελληνικών πόλεων-κρατών.

1.6.4 Σε αντίθεση με τη Σπάρτη που αντιμετώπιζε μια επικίνδυνη κατάσταση στο εσωτερικό, η Αθήνα ήταν έτοιμη για μια μακρόχρονη ανάμιξη στον διεθνή χώρο και μετά την απελευθέρωση των ελληνικών κρατών της δυτικής Μικράς Ασίας προχώρησε στην αντιπύλη εναντίον των περσικών βάσεων στο Αιγαίο. Για την εξασφάλιση μόνιμης προστασίας από νέες περσικές επιθέσεις, πόλεις-κράτη του Αιγαίου, της δυτικής Μικράς Ασίας και της Θράκης σχημάτισαν μια μόνιμη συμμαχία (τη λεγόμενη πρώτη Αθηναϊκή Συμμαχία) –αρχικά στο πλαίσιο της ‘ομοσπονδίας’ του 481– δημιουργώντας με αναλογικές και τακτικά αναθεωρούμενες εισφορές των μελών-κρατών ένα κοινό πολεμικό ταμείο που όμως βρισκόταν υπό τον αποκλειστικό έλεγχο της Αθήνας. Με το ταμείο αυτό καλύπτονταν τα έξοδα του πολέμου και η συντήρηση του αθηναϊκού στόλου. Οι περισσότερες ιωνικές πόλεις των ηπειρωτικών περιοχών, που προσήλθαν μαζικά στη συμμαχία, δεν προσέφεραν πλοία και στρατεύματα, αλλά κάλυψαν τη συμμετοχή τους στη διεξαγωγή του πολέμου με (αρχικά εξαιρετικά μεγάλες) χρηματικές εισφορές που απέδιδαν έναν συνολικό ετήσιο φόρο 460 ταλάντων. Σύντομα διαφάνηκαν σημαντικές μετατοπίσεις στον συσχετισμό δυνάμεων της Αθήνας με τους πολυάριθμους συμμάχους της αλλά και με τη Σπάρτη.

Στις αρχές της δεκαετίας του 460 ο στρατός και ο στόλος της Αθήνας με αρχηγό τον Φιλαΐδη Κίμωνα, που ήταν φιλικά διακείμενος προς τη Σπάρτη, κατάφερε στη διπλή μάχη στον Ευρυμέδοντα της Παμφυλίας (στα νότια παράλια της Μικράς Ασίας) να συντρίψει την αντιπύλη που οι Πέρσες προετοίμαζαν με μεγάλες προσπάθειες. Η σειρά των καταστροφικών αποτυχιών έβλαψε ανεπανόρθωτα το κύρος του κράτους των Αχαμενιδών. Οι αδύναμοι διάδοχοι του Ξέρξη αδυνατούσαν πλέον

να καταστείλουν τις εξεγέρσεις στη Βαβυλώνα, Συρία, Κύπρο, κυρίως όμως στην Αίγυπτο. Από το 460 η Αθήνα συμμετείχε με ένα ισχυρό εκστρατευτικό σώμα στον απελευθερωτικό αγώνα της Κάτω Αιγύπτου, ενώ ταυτόχρονα ο αθηναϊκός στόλος απέκτησε στις ελληνικές πόλεις της Κύπρου μια βάση επιχειρήσεων εναντίον των φοινικικών μητροπόλεων που αποτελούσαν τον πυρήνα της περσικής ναυτικής δύναμης.

Βιβλιογραφικές αναφορές: P. Siewert, *Der Eid von Plataiai* (München 1972)· A.R. Burn-D.M. Lewis, *Persia and the Greeks* (London 21984)· J.M. Balcer, "The Persian Wars against Greece: A Reassessment", *Historia* 38 (1989) 127-143· M.A. Dandamayev, *Persien unter der ersten Achämeniden* (Wiesbaden 1976)· R. N. Frye, *The History of Ancient Iran* (München 1984)· W. Huss, *Geschichte der Karthager* (München 1985)· P. Briant, *Histoire de l'Empire perse* (Paris 1996).

1.7. Η ναυτική ηγεμονία της Αθήνας και η ολοκλήρωση της 'ριζοσπαστικής' δημοκρατίας

1.7.1 Η Αθήνα εξελίχθηκε σε μια 'ριζοσπαστική' ή κλασική δημοκρατία, δηλ. σε ένα δημοκρατικό κράτος του οποίου η διακυβέρνηση ήταν άμεσα εξαρτημένη από την εκκλησία του δήμου, κυρίως στις δεκαετίες της ραγδαίας ανάπτυξης μετά τη συντριβή του Ξέρξη. Ήδη από το 486 το αξίωμα του επώνυμου άρχοντα, που τόσο συχνά είχε προκαλέσει διαμάχες, και τα υπόλοιπα ανώτατα αξιώματα έγιναν κληρωτά –προφανώς με πρωτοβουλία του Θεμιστοκλή– και επομένως αποδυναμώθηκαν πολιτικά (Αριστ. *Αθ. πολ.* 22,5: κλήρωση όλων των εννέα αξιωματούχων από 500 προεπιλεγμένους υποψήφιους από την πρώτη και δεύτερη φορολογική τάξη). Τη θέση του επώνυμου άρχοντα και του πολέμαρχου, ο οποίος στη μάχη του Μαραθώνα ήταν ακόμη ο αρχηγός του στρατού, καταλαμβάνει το συμβούλιο των στρατηγών (που μπορούσαν να επανεκλέγονται απεριόριστα), ένας μη ιεραρχικά δομημένος κύκλος αιρετών αξιωματούχων, των οποίων τα καθήκοντα δεν ήταν αυστηρά προκαθορισμένα και προσδιορίζονταν μόνο από την εκκλησία του δήμου· έτσι η συνέλευση του λαού διέυρνε σημαντικά τις δυνατότητές της για λήψη αποφάσεων. Με την ελεύθερη συνεργασία της εκκλησίας και του *δημαγωγού* ('ηγέτη του δήμου') Θεμιστοκλή –ο οποίος κυβερνούσε κυρίως χάρη στα εντυπωσιακά πνευματικά του προσόντα αλλά και που ως στρατηγός ήταν συνυπεύθυνος για την εκτέλεση των αποφάσεων– διαμορφώθηκε στην κρίσιμη δεκαετία του 480 το χαρακτηριστικό σύστημα διακυβέρνησης της κλασικής αθηναϊκής δημοκρατίας που εδραιώθηκε με τη μεγάλη πολεμική επιτυχία του 480/479.

Μακροπρόθεσμα αυτή η πολιτειακή μεταρρύθμιση οπωσδήποτε έβλαψε το κύρος του Άρειου Πάγου, της μόνης αρχής που διατηρούσε την ανεξαρτησία της απέναντι στην εκκλησία του δήμου και όπου κάθε χρόνο γίνονταν δεκτοί ως μέλη εφ' όρου ζωής όσοι είχαν διατελέσει άρχοντες. Το 462 επικράτησαν στην Αθήνα οι αντίπαλοι της πολιτικής των στενών σχέσεων με τη Σπάρτη που υποστήριζε ο Κίμων, και ο νεαρός Περικλής (συγγενής των Αλκμεωνιδών) σύντομα βρέθηκε επικεφαλής αυτής της κίνησης που οδήγησε στην ολοκλήρωση της 'ριζοσπαστικής' δημοκρατίας. Ο Άρειος Πάγος, ο οποίος στην αντιπαράθεση αυτή υποστήριξε τον Κίμωνα, έχασε όλες τις αρμοδιότητές του εκτός από την εκδίκαση των υποθέσεων ανθρωποκτονίας, καθώς και τα δικαιώματα ελέγχου της βουλής των 'πεντακοσίων' και του λαϊκού δικαστηρίου της *'Ηλιαίας* (που συνήθως χωριζόταν σε περισσότερα

δικαστήρια με αρκετές εκατοντάδες μέλη το καθένα). Στην περίοδο αυτή της εμπαθούς κομματικής διαμάχης χρονολογούνται οι πρωιμότερες αναφορές στην έννοια *δημοκρατία* (= 'εξουσία/κυριαρχία του δήμου') που οπωσδήποτε δεν είχε μόνο θετικό χαρακτήρα.

Το 457/6 απέκτησε πρόσβαση στο κληρωτό αξίωμα του επώνυμου άρχοντα και η τρίτη φορολογική τάξη, ενώ σύντομα η διάκρισή της από την τάξη των *θητών* έχασε οποιαδήποτε σημασία. Για το σύνολο του αντρικού πληθυσμού, με εξαίρεση τους δούλους και τους μετοίκους (επαγγελματίες από άλλες πόλεις ή απελεύθερους που ζούσαν στην Αθήνα), ίσχυε η αρχή της πλήρους πολιτικής ισότητας, δηλ. η υπεύθυνη συμμετοχή στους θεσμούς της πόλης όχι μόνο με το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και την συμμετοχή στις ψηφοφορίες στην εκκλησία του δήμου αλλά και με την ανάληψη καθηκόντων του δικαστή (ή του κατηγορού), του κληρωτού αξιωματούχου ή του βουλευτή. Τα περιουσιακά στοιχεία και η προσωπική ικανότητα συνέχιζαν να είναι απαραίτητες προϋποθέσεις μόνο για λίγα αξιώματα –του ταμία της πόλης και φυσικά του στρατηγού. Ενθαρρυνμένος από τις επιτυχίες του, ο αττικός δήμος υιοθέτησε τις παραδεδομένες αριστοκρατικές αξίες τόσο στο επίπεδο της προσωπικής αυτοσυνειδήσας όσο και στο επίπεδο του κρατικού-συλλογικού συμβολισμού.

Για να συμμετέχουν όσο το δυνατό περισσότεροι πολίτες στις συνεδριάσεις της βουλής και των δικαστηρίων αλλά και στις διοργανώσεις των μεγάλων κρατικών γιορτών, θεσπίστηκε η καταβολή (μικρών) αποζημιώσεων που αντιστοιχούσαν τουλάχιστον σε ένα ημερομίσθιο. Σύμφωνα με την αντίληψη της πόλης ως ενός 'μεγάλου οίκου', η αττική δημοκρατία είχε επίσης αναλάβει υποχρεώσεις 'κράτους πρόνοιας' ακόμη και σε περιόδους μεγάλων οικονομικών δυσχερειών, φροντίζοντας τους συγγενείς των θυμάτων πολέμου, ενισχύοντας τους ανάπηρους πολίτες ή καταβάλλοντας επιδόματα σε όσους ήταν ανίκανοι να εργαστούν.

Μια ενοχλητική ιδιαιτερότητα αυτής της τόσο φιλελεύθερης δημοκρατίας είναι οπωσδήποτε ο πλήρης –ακόμη και σε σχέση με άλλες ελληνικές κοινωνίες– παραμερισμός των γυναικών στο περιθώριο της πόλης. Ακόμη και οι περιορισμένες δυνατότητες συμμετοχής στην επαγγελματική και οικονομική ζωή, που οπωσδήποτε υπήρχαν για γυναίκες των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων (πωλήτριες, μαιές), ελέγχονταν από τους άντρες. Η αυστηρή απομόνωση και ο περιορισμός στον οίκο του πατέρα ή του συζύγου ήταν για την Αθηναία ο μόνος αξιοπρεπής τρόπος ζωής σύμφωνα με τους ισχύοντες κανόνες κοινωνικής ηθικής. Στις κοινωνικές συναστροφές των ανδρών τη θέση των συζύγων έπαιρναν οι *έταίρες* (που συχνά είχαν εξαιρετική μόρφωση και μουσική παιδεία) από την τάξη των δούλων ή των απελεύθερων.

1.7.2 Εξαιτίας της απουσίας κεντρικής κυβερνητικής εξουσίας όλες οι πολιτικές υποθέσεις και αποφάσεις (συμπεριλαμβανομένων και των ιδιαίτερων προβλημάτων της δημοσιονομικής πολιτικής) ανήκαν στην αρμοδιότητα της εκκλησίας του δήμου μετά την συνηθισμένη προετοιμασία στη βουλή, ενώ στη συνέλευση οι ηγετικές πολιτικές μορφές έπρεπε να αγωνίζονται διαρκώς για να κερδίσουν την υποστήριξη της πλειοψηφίας των πολιτών. Για να εξασφαλιστεί όμως μια συνεπής πορεία κυρίως στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής και της ασφάλειας (μιας πραγματικής υπερδύναμης!) εφαρμοζόταν με περίσκεψη και φειδώ το μέτρο του οστρακισμού (1.5.5), όταν πλέον κρινόταν αναπόφευκτη η αποφασιστική επιλογή μεταξύ των προγραμμάτων και των ηγετών αντίπαλων ομάδων. Θεμέλιο αυτής της ριζοσπαστικής υλοποίησης της 'ενότητας των κυβερνωμένων και των κυβερνωμένων' στο δημοκρατικό καθεστώς αποτελούσε η ιδέα ενός θρησκευτικά θεμελιωμένου κράτους δικαίου που περιλαμβάνει όλους τους πολίτες και όπου η αρχή της 'δημοκρατίας' ως κυριαρχίας της πλειοψηφίας παραμένει σταθερά συνδεδεμένη με την παλιά έννοια της *ισονομίας* (1.5.5), η οποία πλέον σημαίνει 'ισότητα απέναντι στον νόμο' και το 'κράτος δικαίου' (βλ. μετα-

ξύ άλλων τον Επιτάφιο του Περικλή, Θουκ. 2,37,1). Με αυτή την πολιτειακή αντίληψη συμφωνούν οι διατάξεις σχετικά με τον 'έλεγχο νομιμότητας' (ήδη από το 462/1) σύμφωνα με τις οποίες σε περίπτωση καταγγελίας για 'παραβίαση των νόμων' (*παρانونόμων*) οι αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου μπορούσαν να ανασταλούν έως την έκδοση της δικαστικής απόφασης.

Η αποτελεσματική διακυβέρνηση μέσω της εκκλησίας αλλά και το δικαστικό σύστημα της Αθήνας μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά μόνο αν ο πληθυσμός των πολιτών της Αττικής δεν ξεπερνούσε ουσιαστικά τον αριθμό των περίπου 40.000 της εποχής του Περικλή. Με πρόταση του Περικλή το 451/0 θεσπίστηκε ένας νόμος για τα πολιτικά δικαιώματα, σύμφωνα με τον οποίο πολίτες θεωρούνταν μόνο όσοι είχαν αθηναϊκή καταγωγή από την πλευρά και του πατέρα και της μητέρας τους. Με τον νόμο αυτόν δέχτηκαν πλήγμα οι 'διεθνείς' οικογενειακές διασυνδέσεις των αριστοκρατικών οίκων της Αττικής, αλλά και αποκλείστηκε από το σώμα των πολιτών ο πληθυσμός των ξένων μετοίκων που αυξανόταν διαρκώς στην Αθήνα, η οποία αποτελούσε ένα εμπορικό και οικονομικό κέντρο. Στην ακμή της εποχής του Περικλή από τον συνολικό πληθυσμό των περίπου 120-140.000 κατοίκων της Αττικής περίπου οι 30.000 ήταν μέτοικοι (μαζί με τα μέλη των οικογενειών τους) και περίπου 60-80.000 αποτελούσαν έναν εθνικά ετερόκλητο πληθυσμό δούλων που ανανεωνόταν σχεδόν αποκλειστικά μέσω ιδιωτικών αγορών. Αυτές οι αριθμητικές αναλογίες παρέμειναν σχετικά σταθερές. Η εργασία των δούλων, κυρίως στα μεταλλεία, ήταν οπωσδήποτε ένας σημαντικός παράγοντας στην οικονομική ζωή της κλασικής Αθήνας, αλλά δεν αποτελούσε σε καμιά περίπτωση το *θεμέλιο* του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, όπως συνέβαινε με την κρατική δουλεία των ειλώνων της Σπάρτης (1.4.2). Σύγχρονες πηγές μαρτυρούν σχετικά ανθρώπινες και για την Ελλάδα ασυνήθιστα καλές συνθήκες ζωής για τους περισσότερους δούλους στη δημοκρατική κοινωνία της Αθήνας. Ως τεχνίτες και εξειδικευμένοι εργάτες συνήθως δικαιούνταν μισθό και είχαν επομένως πραγματική δυνατότητα να εξαγοράσουν την ελευθερία τους από τον ιδιοκτήτη τους και να γίνουν μέτοικοι (βλ. Ψευδο-Ξενοφών, *Αθ. πολ.* 1,10 κ.ε.).

Με την ανάδειξη της Αθήνας σε ναυτική δύναμη το αττικό πρότυπο του δημοκρατικού πολιτεύματος εξαπλωνόταν όλο και περισσότερο όχι μόνο στις πόλεις-κράτη της ναυτικής συμμαχίας αλλά ακόμη και στην Πελοπόννησο (Ήλιδα, Μαντινεία), όπου το Άργος είχε αναπτύξει ανεξάρτητα δημοκρατικό πολίτευμα ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι. Στη δεκαετία του 460 ανατράπηκαν οι τυραννίδες στα δυτικά ελληνικά κράτη, και επικράτησαν δημοκρατικά καθεστώτα που φαινομενικά τουλάχιστον προσανατολίζονταν προς το αθηναϊκό 'παράδειγμα'. Το εκτεταμένο κράτος των Συρακουσών διασπάστηκε, και επανιδρύθηκαν οι πόλεις που είχαν καταστραφεί από τους τυράννους. Στις δημοκρατικές Συρακούσες, που συνέχισαν να ακολουθούν μια πολιτική ηγεμονικών φιλοδοξιών, η ανάμνηση των τυράννων Γέλωνα και Ιέρωνα παρέμεινε συνδεδεμένη με την δόξα των νικηφόρων μαχών εναντίον των Καρχηδονίων και των Ετρούσκων, τα λαμπρά οικοδομήματα της πόλης, τους ναούς και την πολιτιστική ζωή της.

1.7.3 Όσο υποχωρούσε η απειλή μιας περσικής εισβολής στην Ελλάδα μετά την αθηναϊκή νίκη στον Ευρυμέδοντα (1.6.4), τόσο αυξανόταν η καχυποψία εναντίον της νέας μεγάλης θαλάσσιας δύναμης στους κόλπους της συμμαχίας των Σπαρτιατών, κυρίως από την πλευρά της Κορίνθου. Η ταχεία ολοκλήρωση της αττικής δημοκρατίας με τις μεταρρυθμίσεις του 462/1 όξυνε ακόμη περισσότερο τις αντιθέσεις ανάμεσα στην αθηναϊκή και την σπαρτιατική-πελοποννησιακή σφαίρα επιρροής αυξάνοντας την πόλωση μεταξύ του 'ολιγαρχικού-συντηρητικού' πολιτεύματος των οπλιτών και της 'ριζοσπαστικής' δημοκρατίας. Ήδη από το 460/59 άρχισαν οι εμπόλεμες συγκρούσεις που από τη μια πλευρά απέδειξαν την τεράστια στρατιωτική ισχύ της Αθήνας και στην ξηρά, ενώ από την άλλη α-

πέδειξαν μετά την μεγάλη αποτυχία στην Αίγυπτο (την καταστροφή του στόλου και του αθηναϊκού εκστρατευτικού σώματος το 454, βλ. 1.6.4) ότι η διεξαγωγή πολέμου σε δύο μέτωπα εναντίον των Αχαιμενιδών και των Ελλήνων αντιπάλων ξεπερνούσε τις δυνάμεις της πόλης. Ύστερα από μια νέα άκαρπη προσπάθεια να απωθήσει τους Πέρσες (και τους Φοίνικες) από την Κύπρο (450/49) η αθηναϊκή ηγεσία σύναψε οριστικά με την Περσία μια συναινετική ειρήνη το 448 (τη λεγόμενη ειρήνη του Καλλία): με αντάλλαγμα τη διακοπή των ναυτικών επιθέσεων στην ανατολική Μεσόγειο και την επιστροφή της Κύπρου ο Μεγάλος Βασιλιάς δεσμεύτηκε να μην επιχειρήσει πλέον καμία επίθεση στον χώρο του Αιγαίου και των πόλεων στα παράλια της δυτικής Μικράς Ασίας, χωρίς όμως να αποποιηθεί επίσημα την κυριαρχία του στην Ιωνία. Το 446 ο Περικλής κατάφερε να συνάψει μια συμφωνία ειρήνης με τη Σπάρτη (για τριάντα χρόνια!) σύμφωνα με την οποία η Αθήνα εξασφάλισε την αναγνώριση της θαλάσσιας ηγεμονίας της και της ηγετικής της θέσης στη ναυτική συμμαχία με αντάλλαγμα την εγκατάλειψη των θέσεων που είχε καταλάβει στην ηπειρωτική Ελλάδα: ενδεχόμενες αντιδικίες θα διευθετούνταν από ένα διαιτητικό δικαστήριο.

Στη Βοιωτία η υποχώρηση της Αθήνας από την κεντρική Ελλάδα οδήγησε στην ανάπτυξη ενός νέου αποτελεσματικού ομοσπονδιακού συστήματος βασισμένου στο πολίτευμα των οπλιτών: ενώ η διακυβέρνηση των κρατών-μελών ανήκε σε ομάδες του συνόλου των πολιτών, η ομοσπονδία χωριζόταν σε έντεκα περιφέρειες, έτσι ώστε οι μεγαλύτερες πόλεις περιλάμβαναν περισσότερες περιφέρειες (η μεγάλη πόλη της Θήβας τελικά περιέλαβε τέσσερις), ενώ οι μικρότερες κοινότητες συναποτελούσαν μια περιφέρεια. Τα μέλη-κράτη της ομοσπονδίας (*κοινόν*) μπορούσαν να στέλνουν για κάθε περιφέρεια (*μέρος*) 60 αντιπροσώπους στην ομοσπονδιακή βουλή που ήταν επιφορτισμένη με τη λήψη αποφάσεων και έναν κυβερνητικό αξιωματούχο στο συμβούλιο των *Βοιωταρχών* (με ετήσια θητεία). Ο ομοσπονδιακός προϋπολογισμός απαιτούσε ανάλογες εισφορές, και κάθε περιφέρεια έπρεπε να προσφέρει 1.000 οπλίτες και 100 ιππείς στον ομοσπονδιακό στρατό. Έτσι στην εποχή του Περικλή η Βοιωτία είχε αναπτύξει ένα συγκροτημένο 'ολιγαρχικό' αντιπροσωπευτικό πολίτευμα, στο πλαίσιο του οποίου κατάφερε να δημιουργηθεί μια ισχυρή φιλοαθηναϊκή-δημοκρατική αντιπολίτευση (κυρίως στις Θεσπιές). Στην περίοδο της κρίσης της αθηναϊκής δημοκρατίας στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (1.8.3) έμελλε να αποδειχτεί ότι ανάμεσα στους αθηναίους οπλίτες εκτός από ένθερμους θαυμαστές της Σπάρτης υπήρχαν και πολλοί οπαδοί του πολιτεύματος και της κοινωνικής οργάνωσης των Βοιωτών.

1.7.4 Αμέσως μετά την ειρήνη του Καλλία η Αθήνα αποπειράθηκε να εδραιώσει μια καθολική ειρήνη στην Ελλάδα (πιθανώς το 447) στο πλαίσιο της παλιάς 'ελληνικής ομοσπονδίας', με παράλληλη εξασφάλιση και της οικονομικής υποστήριξης του μεγάλου αθηναϊκού στόλου: η πρωτοβουλία αυτή όμως απέτυχε εξαιτίας της σπαρτιατικής αντίδρασης (Πλουτ. *Περ.* 17). Η Αθήνα αντέδρασε ενισχύοντας την οργάνωση της ναυτικής συμμαχίας –αν και ο Περσικός Πόλεμος είχε τελειώσει– αφού ήδη το 453 μετά την συντριπτική ήττα στην Αίγυπτο (1.7.3) το συμμαχικό ταμείο μεταφέρθηκε από τη Δήλο στην Ακρόπολη της Αθήνας. Έτσι η κρατική θεότητα Αθηνά αναδείχθηκε οριστικά σε 'θεά της ηγεμονίας', στην οποία προσφερόταν τιμητικά ένα ποσοστό (1/60) από κάθε εισφορά. Ταυτόχρονα, με τα μεγάλα κλασικά οικοδομικά προγράμματα του Παρθενώνα και των Προπυλαίων (*VIII 2.5.1-2*) άρχισε επιτέλους η ανοικοδόμηση της Ακρόπολης

που είχε καταστραφεί από τους Πέρσες.

Όπως αποδεικνύεται από τις πολυάριθμες επιγραφές με καταλόγους συμμαχικών φόρων, στην εποχή του Περικλή οι ετήσιες εισφορές των μελών της συμμαχίας δεν ξεπέρασαν ποτέ το συνολικό ποσό των 460 ταλάντων που είχε καθοριστεί το 478/7, με αποτέλεσμα το σύνολο των υπόλοιπων ετήσιων εσόδων της Αθήνας (από έμμεσους φόρους, δασμούς, τέλη κ.λ.π.) να υπερβαίνει πάντα το συνολικό ποσό του φόρου. Οι εξαρτώμενες πόλεις-κράτη όμως αντιλαμβάνονταν ως αυξανόμενη απειλή της αυτονομίας τους την έντονη παρουσία της Αθήνας στις περιοχές της συμμαχίας, καθώς και την ενεργητική ενασχόληση της αττικής εκκλησίας με τη θέσπιση 'νόμων της ηγεμονίας' που ίσχυαν υποχρεωτικά για όλα τα μέλη της συμμαχίας. Από την άλλη πλευρά ο αθηναϊκός στόλος, ο οποίος στην πραγματικότητα απορροφούσε το μεγαλύτερο μέρος των συμμαχικών εισφορών, εξασφάλιζε την αποτελεσματική προστασία του Αιγαίου από την πειρατεία αλλά και από νέες περσικές επιθέσεις ή επεκτατικές προσπάθειες.

Ως ιδιαίτερα επαχθή επέμβαση οι συμμαχικές πόλεις αντιμετώπιζαν την εκδίκαση όλων των σημαντικών υποθέσεων στα λαϊκά δικαστήρια της Αθήνας, μέτρο που κυρίως εξυπηρετούσε την προστασία των φιλοαθηναίων πολιτικών στις συμμαχικές πόλεις (βλ. Ψευδο-Ξενοφών, *Αθ. πολ.* 1,16 κ.ε.). Αντίθετα ο νόμος περί νομίματος (ψήφισμα του Κλέαρχου) που επέβαλε σε όλα τα εξαρτώμενα κράτη την αποκλειστική χρήση του αθηναϊκού νομίματος, καθώς και η υπερβολική αύξηση των εισφορών στο διπλάσιο ή και τετραπλάσιο (ψήφισμα του Θουδιππου) ανήκουν προφανώς στην εποχή του δημαγωγού Κλέωνα, στη διάρκεια του Αρχιδάμειου Πολέμου (1.8.1). Ήδη από τη δεκαετία του 460 αγέρωχα συμμαχικά κράτη επαναστάτησαν επανειλημμένα εναντίον της υποταγής στην ολοένα αυξανόμενη κυριαρχία της Αθήνας. Μετά τη νικηφόρα καταστολή της επανάστασης της Σάμου (441-439), που εξελίχτηκε σε πραγματικό πόλεμο της συμμαχίας εναντίον της επαναστατημένης πόλης-νησιού, όσα κράτη της ναυτικής συμμαχίας διέθεταν ακόμη δικούς τους στόλους (Χίος, Μυτιλήνη κ.ά.) δεν είχαν πλέον καμιά δυνατότητα να αναμετρηθούν με την αττική ηγεμονία με τις δικές τους δυνάμεις.

Βιβλιογραφικές αναφορές: A.H.M. Jones, *Athenian Democracy* (Oxford 1957)· R.K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge 1988)· Chr. Meier – P. Veyne, *Kannten die Griechen die Demokratie? Zwei Studien* (Berlin 1988)· P.J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenion Politeia* (Oxford 1981)· R.W. Wallace, *The Areopagus Council, to 307 B.C.* (Baltimore-London 1985)· M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to Sovereignty of Law* (Berkeley-Los Angeles 1986)· B.D. Meritt – H.T. Wade-Gery – M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, 4 τόμοι (Princeton 1939-1953)· W. Schuller, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund* (Berlin-New York 1974)· B. Smarczyk, *Untersuch. z. Religionspolitik u. polit. Propaganda Athens im Delisch-Attischen Seebund* (München 1990)· E. Badian, "The Peace of Kallias", *JHS* 107 (1987), 1-39· R. Sealey, *Women and Law in Classical Greece* (Chapel Hill-London 1990)· Carola Reinsberg, *Ehe, Hetärenum und Knabenliebe im antiken Griechenland* (München 1989).